

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

BİR DİN FELSEFESİ PROBLEMİ OLARAK DİN VE
ÇEVRE İLİŞKİSİ

Betül Büşra ÇALIŞKAN

Danışman
Doç. Dr. Kasım MÜMİNOĞLU

2024

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

BİR DİN FELSEFESİ PROBLEMİ OLARAK DİN VE
ÇEVRE İLİŞKİSİ

Betül Büşra ÇALIŞKAN

Danışman
Doç. Dr. Kasım MÜMİNOĞLU

İZMİR-2024

TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : BETÜL BOŞRA ÇALIŞKAN
Öğrenci No : 2021800234
Tez Başlığı : Bir Din Felsefesi Problemi Olarak Din Ve Çevre İlişkisi

Savunma Tarihi : 06.11.2024
Danışmanı : Doç. Dr. Kasım MÜMİNOĞLU

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Doç. Dr. Kasım MÜMİNOĞLU	-Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet AYDIN	-Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Rafiz MANAFOV	- Muş Alparslan Üniversitesi

BETÜL BOŞRA ÇALIŞKAN tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliğiyle kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Asuman ALTAY
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Bir Din Felsefesi Problemi Olarak Din ve Çevre İlişkisi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

20/11/2024

Betül Büşra ÇALIŞKAN

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Bir Din Felsefesi Problemi Olarak Din ve Çevre İlişkisi

Betül Büşra ÇALIŞKAN

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Felsefe ve Din Bilimleri Programı

İnsan, tarih boyunca çevre ile etkileşim halindedir. Bu etkileşim kimi zaman doğayı kutsal görme ya da doğaya tapınma şeklinde olmuştur. Kimi zaman da insan, doğayı inandığı dini değerler sebebiyle değerli görmüş ya da inandığı dini değerler sebebiyle değersiz görmüştür. Bu kapsamda insanın çevresine bakışında inandığı değerler etkilidir. Din ise insanların değer yargılarını oluşturmada tarih boyunca etkin bir faktördür. Dinin çevreye etkisi, dinler arasında değişmekle birlikte dini metinlerin yorumlanmasından da etkilenmektedir. İnsan, çevresine bu kapsamda olumlu veya olumsuz müdahalede bulunmuştur.

İnsanın çevresine müdahalesi, doğadan yararlanması amacıyla, özellikle sanayi devriminden itibaren giderek olumsuz bir seyir izlemiştir. Günümüzde ise bu olumsuz müdahale, ekoloji krizinin baş göstermesi ile sonuçlanmıştır. Ekoloji krizi ile mücadele, devletlerin çevre politikaları içerisinde zorunlu olarak yer bulmuştur. Bu kapsamda yapılan düzenlenmelerle birlikte çevre bilincinin oluşturulması amaçlanmıştır. Çevre bilinci, çevreye verilen değerle ilgilidir. Bu değer alt yapısını oluşturmada etkin faktör ise felsefi düşüncedir ve bu felsefi düşüncenin uygulamaya yansımalarıdır. Felsefeye verilen önemin modernizmle etkisini kaybetmesiyle birlikte çevreye verilen değer de azalmıştır. Son dönemlerde ise bu değer oluşturulmak istenmesinde felsefi düşüncenin önemi giderek artmıştır.

Çevre değerinin giderek önem kazandığı bu zamanda araştırmamız, din ve çevre ilişkisini, semavi dinlerden Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dini

kapsamında incelemiştir. Bu kapsamda din felsefesinin problemleri arasında bulunan din ve çevre ilişkisi incelenmiş, dinin çevreye karşı felsefi düşünceleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Dinin çevre bilincine katkısı ve çevre sorunlarının çözümüne etkisi sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Çevre Bilinci, Yahudilik, Hristiyanlık, İslam.

ABSTRACT

Master's Thesis

The Relationship Between Religion And Environment As A Problem of

Philosophy Of Religion

Betül Büşra ÇALIŞKAN

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Sciences

Philosophy and Religious Sciences Program

Humanity has been interacting with the environment throughout history. This interaction has sometimes been in the form of seeing nature as sacred or worshipping nature. At other times, people have seen nature as valuable because of the religious values they believe in or have seen it as worthless because of the religious values they believe in.

The fight against the ecological crisis has necessarily found a place in the environmental policies of states. With the regulations made in this context, it is aimed to create environmental awareness. Environmental awareness is related to the value given to the environment. The effective factor in creating the infrastructure of this value is philosophical thought and the reflection of this philosophical thought on practice. Recently, the importance of philosophical thought has gradually increased in the creation of this value.

At this time when the environmental value is becoming increasingly important, our research has examined the relationship between religion and the environment within the scope of Judaism, Christianity and Islam. In this context, the relationship between religion and the environment, which is among the problems of the philosophy of religion, has been examined and the philosophical thoughts of religion towards the environment have been tried to be determined. The contribution of religion to environmental awareness and its effect on the solution of environmental problems were questioned.

Keywords: Religion, Environmental Consciousness, Judaism, Christianity, Islam.

BİR DİN FELSEFESİ PROBLEMİ OLARAK DİN VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN VE ÇEVRE İLİŞKİSİNİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1.1. ÇEVRE	3
1.2. DİN	4
1.3. ÇEVRENİN İNSANA OLAN ETKİSİ	5
1.4. İNSANIN ÇEVREYE OLAN ETKİSİ	7
1.5. DİNİN ÇEVRE İLE OLAN İLİŞKİSİ	8
1.6. FELSEFE VE ÇEVRE İLİŞKİSİ	12
1.7. SÜREÇ TEOLOJİSİNDE ÇEVRE	18
1.8. ÇEVRE VE ETİK	19

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİĞİN ÇEVRE İLE OLAN İLİŞKİSİ

2.1. YAHUDİLİĞİN ÇEVREYE BAKIŞI	23
2.1.1. Yahudilikte İnsan	24
2.1.2. Yahudilikte Hayvan	25
2.1.3. Bitkiler	28
2.2. YAHUDİLİKTE ÇEVREYE İLİŞKİN KUTLAMALAR	29
2.2.1. Çardak Bayramı	29

2.2.2. Tu Bı Shevat Kutlamaları	30
2.2.3. Toprak	30
2.2.4. Shemitta Uygulaması	31
2.2.5. Su	32
2.3. ÇEVRENİN ISLAHI	33
2.4. YAHUDİ ÇEVRE ÖRGÜTLERİ	34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HRİSTİYANLIĞIN ÇEVRE İLE OLAN İLİŞKİSİ

3.1. HRİSTİYANLIĞIN ÇEVREYE BAKIŞI	36
3.1.1. Hz. İsa'nın Öğütlerinde Çevreden Örnekler	38
3.2. İNSAN MERKEZCİLİK, SÖMÜRGEÇİLİK VE ÇEVRE KRİZİ KARŞISINDA KİLİSEYE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER	39
3.2.1. Manastır Öğretilerinde Çevre	41
3.2.2. Günümüzdeki Kiliselerin Çevreye Karşı Tutum Ve Faaliyetleri	43
3.3. HRİSTİYAN ÇEVRE ÖRGÜTLERİ	45

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM DİNİNİN ÇEVRE İLE OLAN İLİŞKİSİ

4.1. İSLAM DİNİNİN ÇEVREYE BAKIŞI	46
4.1.1. İnsan	49
4.1.2. Hayvan	50
4.1.3. Bitkiler	53
4.2. TEMİZLİK VE ÇEVRE DÜZENİ	55
4.2.1. Su	55
4.2.2. Toprak	56
4.3. İSLAM HUKUKUNDA ÇEVRE	57
4.3.1. İslam Hukukunda 'İhyau'l-Mevat'	57
4.3.2. İslam'da Bir Çevre Kuruluşu Olarak 'Hisbe Teşkilatı'	58
SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER	60

GİRİŞ

Araştırmanın Problemi; Din felsefesinin problemlerinden olan dinin çevre ile ilişkisi insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanlık tarih boyunca çevre ile etkileşim halindedir. Bu etkileşim tarihin ilk devirlerinde doğaya hayranlık ve korku ile kendini göstererek doğayı kutsal görme, bazen ona tapma bazen de ondan korkma şeklinde olmuştur. İnsanlar açıklayamadıkları doğa olaylarını bir sebebe ya da mitsel bir hikâyeye bağlama ihtiyacı duymuşlardır. Bilimin ilerlemesi ile doğaya duyulan bu derin saygı, yerini doğadan yararlanma ve doğaya egemen olma düşüncesine bırakmıştır. Dinlerin ise çevre ile ilişkileri zaman zaman değişiklik göstermiştir. Özellikle semavi dinler, çevreye yaratıcının bir eseri olarak görmüştür. İnsanın çevresine karşı sorumluluk bilinci ile güzel davranmasını öğütleyen dini metinlerin yanı sıra insan merkezci metinlerin yorumlanması uygulamada kişiler üzerinde değişiklik göstermiştir. 18. yüzyıldan itibaren bilimin hızla ilerlemiş ve materyalizmin etkisiyle doğa, insanın egemenliğine girmiştir. Felsefi düşünceye verilen önem de bu dönemde giderek azalmıştır. İnsanın egemenlik alanındaki doğa gerek bilimsel araştırmalarla gerek faydacı uygulamalarla tarihteki en büyük tahribatını yaşamıştır. Bu tahribat ekoloji krizinin baş göstermesi ile netice bulmuştur. Geri dönüşü zor doğa tahribatlarının yaşandığı son dönemlerde çevreye verilen değer, felsefi anlamda sorgulanmaya başlanmıştır. Çevre krizi ile mücadelede bu değerlerin önemi vurgulanmış ve insan hayatını etkileyen dinlerin bu değeri oluşturmadaki rolü sorgulanmıştır. Araştırmamız da din ve çevre ilişkisini felsefi bir problem olarak ele almaktadır.

Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi; Bu çalışmada amacımız, insan üzerinde etkili faktörlerden biri olan dinin çevre ile ilişkisini, çevre etiği hakkındaki öğütlerini, dinin çevre bilinci hakkındaki olumlu ve olumsuz yönlerini ve mensupları üzerindeki etkilerini araştırmak ve incelemektir. Çevre bilincinin, çevreye karşı olan tavrın önemini günümüzde daha çok hissetmekteyiz. Araştırmamızda bu önemli sorunun çözümünde dinin etkisi incelenecektir. Tarihi yüzyıllar öncesine dayanan köklü dinlerin çevre konusundaki öğütleri, insanlara çevre hakkında kazandırmak istediği bakış açısı ve bu konudaki yaptırımları incelenerek krizin çözümüne yönelik dinin katkısı incelenecektir.

Bu çalışmanın daha önce yapılan çalışmalardan farkı ve akademik katkısı olarak, önceki çalışmalar sosyolojik bağlamda ya da tek bir dini araştırma konusu edinerek verilerine ulaşmıştır. Bizim çalışmamız ise din ve çevre ilişkisini felsefi bir problem olarak ele almıştır. Aynı zamanda Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinini konu edinerek din ve çevre ilişkisine geniş bir perspektiften bakmıştır. Bu dinlerin çevre ile ilişkileri incelenerek, felsefi değerin tespiti amaçlanmıştır. Dinlerin, çevre krizinin çözümüne yönelik etkisi sorgulanmıştır. Bu amaç doğrultusunda çevre krizinin önlenmesi, çevre bilincinin oluşturulmasına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Araştırmanın Yöntemi; Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Literatür tarama yöntemi ile belge incelemesi-içerik analizine başvurulmuştur. Bunu yaparken birincil orijinal kaynaklar esas alınmıştır. Objektif bir yaklaşımla nesnel değerlendirmeler yapılmaya çalışılmış ve buna özen gösterilmiştir. Çalışmamız üç semavi din olan, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinlerinin çevreyle olan ilişkisini kapsar. Bu konuda kaynak olarak öncelikle bu üç dinin kutsal kitapları, kutsal metinleri, dinde etkili olan kişilerin eserleri incelenecektir. Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncili, Tora, Neviim ve Ketuvim kutsal kitapları, Musa İbn Meymun'un Mişne Torah adlı eseri, Kur'an-ı Kerim kutsal kitabı, Buhari'nin El Camiu's Sahih adlı eseri, Müslim'in Sahih-i Müslim adlı eseri, üç dine ait felsefe, etik, tasavvuf kitapları ve diğer ikincil kaynaklar esas alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN VE ÇEVRE İLİŞKİSİNİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Bu bölümde çevre ve din kavramlarının tanımı verilecek ve çevrenin insanla olan karşılıklı etkisi sorgulanacaktır. Din ve felsefenin çevreyle olan ilişkisi tarihsel seyir dikkate alınarak ve örnekler verilerek tartışılacaktır. Bu kapsamda yeni bir felsefi düşünce sistemi olan süreç felsefesinde çevrenin yerine değinilecektir. Objektif değerlendirmelerin yapıldığı bölümde, çevre etiği ve çevreye karşı sunulan etik yaklaşımlardan da bahsedilecektir.

1.1. ÇEVRE

Çevre, insanların ve diğer canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları fiziki, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamdır. Diğer yanıyla çevre, insan dâhil tabiattaki tüm canlı ve cansızları kuşatan tabiat olarak ifade edilebilir Basit anlatımla gözümüzün gördüğü her şeydir. Yaşadığımız ortamdır. Bu çevre tanımlarını göz önünde bulundurarak evimizden mahallemize, şehrimizden ülkemize, dünyamızdan tüm evrene varıncaya kadar bizim bir şekilde etkileşimde olduğumuz ya da olmadığımız her şey çevredir. Fiziki çevre çevremizdeki somut, cansız, doğal veya yapay var olan her şeydir. Binalar, dağlar, denizler, gezegenler, güneş, ay, yollar, köprüler ve benzeridir. Biyolojik çevre evrende var olan ve bizim de etkileşimde olduğumuz canlı olan varlıklardır. İnsanlar, hayvanlar ve bitkiler bu kategoridedir. Sosyal çevre insanlar arası iletişimde olduğumuz ve bizi olumlu veya olumsuz olarak etkileyen çevredir. Ekonomik çevre, içinde olduğumuz daha dar alanı kapsayan, etkileyen birçok unsuru bulunan maddi, finansal çevredir. Kültürel çevre ise insanların değer yargılarını, tutumlarını, alışkanlıklarını, yaşam biçimlerini oluşturan ve etkileyen çevredir. İnsan ayrı ayrı sınıflandırılan çevre çeşitlerinin içinde doğar, çevreyle zorunlu etkileşim halinde büyür ve yaşamını sürdürür.¹

¹ Ruşen Keleş ve Can Hamamcı, **Çevre Bilim**, 4. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara, 2002, s.28.

Bir yaşam alanı olarak çevreyi konu edinen çevrebilimini inceleyen çevrebilim (ekoloji) kuramının ortaya çıkışını incelediğimizde bu kuramın etimolojik kökeninin Yunanca bir kelime olan “oikos” (ev)’den türetildiğini görmekteyiz. Kavramın tam anlamı ikamet etme, habitat ya da beraber yaşama bilimi logos ’tur. Bu anlamda “Ekoloji” sadece kendi kategorileri içinde değil, âlemdeki her şeyin birbirleriyle ilişkileri temelinde de bilimsel düzeyde inceleyen bir tabiat bilimidir.²

1.2. DİN

Dinin çokça tanımı vardır. Net ve tek bir tanım koymak oldukça zordur. Çünkü dünyada yüzyıllardır çeşitli dinler vardır ve bu dinlerin hepsi birbirinden farklıdır. Genel olarak din tanımlarında birlik sağlanamamıştır. ³ Binlerce Tanrısı olan Hinduizm’le tek tanrılı İslamiyet’in tanımı elbette ki farklıdır. Dini hukuk kurallarına oldukça önem veren Yahudiliğin tanımı ve ahlaki öğretileri önceleyen Konfüçyüsçülük’ün tanımı da farklıdır. Ya da bir sosyolog dinin içtimai boyutunu önceleyen bir tanım yaparken, bir psikolog dinin bireyler üzerindeki etkileri ya da bireyin iç dünyasındaki yerini önceleyen bir tanım yapar. Tüm bunların nedeni olarak çok çeşitli dinlerin olması ve dine yüklenen anlam ya da bakış açısı farklılığı örnek verilebilir. Oysa bir tanım yapılırken en genel ve kapsayıcı anlamı içermesi gerekir. Bu yüzden dinin tanımının yapılması zordur. Aslında, dini inceleme ve araştırma konusu edinen her disiplin, kendi işine yarayan bir din tarifiyle yola çıkmaktadır” ⁴ Din, insanın aklındaki ve kalbindeki inanç ve bu inancın dışı, davranışlarına vurumu olan bireysel, toplumsal, etkili bir müessesedir. Yine de dinin, tek bir tanımının olması yanlıştır çünkü din yaşantıyla kendini gösterir.⁵

Din insanı hem bireysel hem de toplumsal olarak ilgilendirir. Bireysel olarak din, bireyin dine karşı tutumu ve dinin kişiyi nasıl etkilediği ile ilgilidir. Özel olarak tek tek fertlerle alakalıdır. Toplumsal olarak ise din, ise bir dine mensup sosyal grupları, kolektif inançları ele alır. Din, bir yönüyle bireysel diğer yönüyle de

² Yalçın Çetin, “Din ve Ahlak İlişkisi” **Din Felsefesi**, Editörler Osman Bilen, Haydar Dölek, Lisans Yayıncılık, İstanbul 2023, s. 349.

³ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, M. Alparslan Küçük, **Dinler Tarihi**, 9. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara,2017, s.3.

⁴ Mehmet S. Aydın, **Din Felsefesi**,15.Baskı, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir,2019, s.6.

⁵ İhsan Turgut, **Felsefenin Temel Sorunları**, Bilgehan Matbaası, İzmir, 1991, s.12.

toplumsaldır.⁶ Din büyük kitleleri, insanların inancını dolayısıyla fikirlerini etkiler. Fikirler davranışları etkiler. Üstelik din, kişinin inanç sistemi hakkında yön verirken davranışlarına da şekil verir. Bu sebeple din birey olarak kişinin ve o gruptaki sosyal kitlelerin çevre ile olan ilişkilerinde de oldukça etkilidir.

1.3. ÇEVRENİN İNSANA OLAN ETKİSİ

İnsan her şeyden önce bir çevrenin içinde doğar. Belli bir coğrafyanın içinde yaşamını sürdürür. O coğrafyaya uyum sağlamaya çalışır. Giyimi, beslenme şekli gibi tüm yaşam biçimi bu coğrafyadan etkilenir. Kutupta yaşayan bir insan deniz mahsullerinden beslenirken egzotik meyvelerden yiyemeyecektir. Afrika'da yaşayan bir insan serin tutan giysiler tercih ederken Orta Asya'nın sert karasal ikliminde yaşayan bir kişi, kalın yünlü ya da kalın post giysiler tercih etmek zorunda kalacaktır. Türkiye'de Ege kasabasında yaşayan bir genç ile Karadeniz'in yamaçlarında yaşayan bir gencin karşılaştığı coğrafi güçlükler ve bunların kişi üzerinde bıraktığı mizaç elbette farklı olacaktır. Bu sadece coğrafi çevrenin insana olan etkisinin küçük birer örneğidir. Bu etkiler sadece insanlar için değil hayvanlar ve bitkiler içinde geçerli olabilir. Her hayvanın yaşadığı coğrafya ayrıdır. Nitekim bitkilerin de yetiştiği coğrafya farklıdır. Her bir tür ayrı bir coğrafyada yaşar. Oysa insanı diğer canlılardan ayıran en temel özelliği sosyal bir canlı olmasıdır. İnsan, dil, ahlak, kişilik ve kültürel gelişimini bu sosyal çevrede tamamlar. Sosyal çevre insanı neredeyse her açıdan etkiler. Belli bir dine mensup olmak da ilk etapta sosyal çevre aracılığı ile olur. Hatta sadece ailesinden gördüğü için o dine inanan, taklidi bir imana sahip olan insanların sayısı hiç de az değildir. Ekonomik çevre de kişinin beslenme şeklinden, giyimine kuşamına hatta felsefi düşüncesine kadar etkiler. Antik Yunan'da ekonomik kaygılar azaldığı için insanlar hayatı, hayatın anlamını sorgulamışlardır. Çünkü maddi sıkıntılar içinde yaşayan bir kişinin düşünce olarak ilk etapta bu sorunla meşgul olması beklenir. Onun hayatın anlamını sorgulamak için kaba bir tabirle vakti yoktur. Böylece yaşadığımız çevre her yönüyle insanı etkiler.

⁶ Hasan Kayıklık, **Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine**, 4. Baskı, Karahan Kitabevi, Adana, 2017, s. 13.

Determinizm, evrende olmuş ve olacak olan her hadisenin bir nedeninin olduğu, neden sonuç ilişkisine sıkı sıkıya dayalı olduğu bir düşüncedir. Bilimsel araştırmaların çoğu da nedensellik düşüncesiyle şekillenir.⁷ Coğrafi determinizm ise insanın hayatında çevrenin önemli ölçüde belirleyici olduğu görüşüdür. Bu görüşe göre coğrafyanın insan üzerinde, insan yaşamı üzerinde etkisi oldukça fazladır.

Sosyolojinin öncülerinden olan Müslüman tarihçi, sosyolog ve filozof olan ve asıl ismi Ebu Zeyd Abdurrahman olan İbn Haldun(Mayıs 1332,- 19 Mart 1406),coğrafi determinizm konusunda düşüncelerini ortaya koyması bakımından önemli bir yere sahiptir. Nitekim İbn Haldun'un Mukaddime adlı eserinde iklimin insanın ahlakı, mizacı hatta ten rengi üzerinde birçok etkiye sahip olduğu görüşlerine rastlarız. İbn Haldun, insanların ahlaklarında iklimlerin etkisinin olduğunu savunmuştur. Örneğin aşırı sıcak iklimde yaşayanların ruhları daha hararetili ve gevşemiştir. Böylece onlar daha hızlı sevinip neşelenirler. Eğlenceye düşkündürler. Siyahiler ve deniz kenarında yaşayanların mizacı böyledir. Bunun sebebi ise denizin güneş ışınlarını yansıtması sonucu sıcaklığın ve hararetin artması ve bu hararetle oralarda yaşayanların neşelerinin artmasıdır.⁸ Buna karşın soğuk ve yüksek kesimlerde yaşayanların hep hüznü ve kaygılı oldukları görülür. Kıtık korkusu ile stok yaparlar. Güneş ışınlarının az olması soğuk bölgelerde yaşayan insanlarda hüznü bir mizaç bırakır.⁹ İbn Haldun, ılıman, mutedil iklimin en uygun iklimin olduğunu hatta Peygamberlerin de çoğunlukla bu mutedil iklimlere gönderildiğinden bahseder.¹⁰ İbn Haldun, çevrenin, iklimin her bölgede insanı etkilediği görüşünü şu sözleriyle de destekler : “Diğer kuşaklardaki ve ülkelerdeki halklar incelendiğinde, onların ahlakları ve mizaçları üzerinde de iklimin etkisi görülür. Allah her şeyi yaratan ve bilendir”¹¹ bununla birlikte İbn Haldun'un Mukaddime adlı eserinde bu konuda birçok başlık da vardır. Nitekim besin konusunun ahlaka etkisini anlatan “Meskûn Yerlerin Bolluk ve Kıtık Yönünden Farklı Olması ve Bunun İnsanların Bedenleri ve Ahlakları Üzerindeki Etkileri Hakkında” başlığı bunun bir örneğidir.¹²

⁷ Adnan Adıvar, **Bilim ve Din**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 432.

⁸ İbn Haldun, **Mukaddime**, Birinci cilt, Yeni Şafak, Ankara, 2024, s. 121.

⁹ Haldun s. 122.

¹⁰ Haldun s. 116.

¹¹Haldun s. 122.

¹² Haldun, s. 123.

Çevrenin insan üzerindeki etkisi, orta çağda da modern dönemlerde de üzerinde durulan bir konudur. Biz de bu kapsam da çevrenin insan üzerinde, insanın da çevre üzerinde karşılıklı etkileri olduğu görüşündeyiz.

1.4. İNSANIN ÇEVREYE OLAN ETKİSİ

Çevrenin insana etkisi olduğu kadar insanın da çevreye etkisi vardır. Bu etki olumlu veya olumsuzdur. İnsanoğlu yüzyıllardır çevreye müdahale etmektedir. Çevre sorunları da zamanla birikerek çoğalmıştır. Bugün yaşadığımız küresel ısınma, iklimlerin değişmesi, ozon tabakasının delinmesi gibi olumsuz olaylar insanın çevresine yapmış olduğu olumsuz etkiden dolayıdır. İnsanlar denizi keyfi amaçlarla doldurmuş ve fazla yağan yağmur sonrası deniz taşması ve bunun sonucunda tahribat yaşamıştır. Havaya bıraktığı zararlı gazlar neticesinde ozon tabakası delinmiş ve güneşin zararlı ışınları dünya üzerine gelmeye başlamıştır. Bunun sonucu olarak hem insanın sağlığı etkilenmiş hem de toprak mahsulleri zarar görmüştür. İnsanlar ormanları tahrip etmiş, doğadaki oksijen azalmıştır. Tarım arazilerini bilinçsizce kullanmış ve kıtlığa sebep olmuştur. Böylece insanın ekonomik çevresi de etkilenmiştir. İnsanlar yine keyfi amaçlar uğruna bilinçsizce hayvanları avlamış ve bazı türlerin yok olmasına, bazı türlerin de neslinin tükenme tehlikesine girmesine sebep olmuştur. Bu sebeple nesli tükenmekte olan birçok tür vardır.¹³ Denizlerde yaşayan birçok tür de bundan etkilenmiştir. İnsanlar denize fabrikaların zararlı atıklarını atmış, su kirliliğine sebebiyet vermiştir. Bundan hem sular hem suda yaşayan canlılar ve insan sağlığı önemli ölçüde etkilenmiştir. Rusya'da meydana gelen Çernobil felaketinin olumsuz etkileri oldukça büyüktür.¹⁴ İnsanoğlu böylece doğadaki ekolojik dengeyi bozmuştur. Zaman içinde çevreye verilen bu tahribat, çevrenin kendini yenileyebilmesinin çok üzerine çıkmış ve hızlıca çevre bozulmuştur.¹⁵ İnsanın çevresine olumlu etkisi de elbette vardır. İnsan en başta sosyal çevreyi inşa etmiştir. Bu sosyal çevrenin huzurla yaşaması için belirli kurallar koymuştur. Huzuru bozan da insandır fakat toplumsal normları uygulayan da insandır. İnsanın çevreye olumlu

¹³ Ruşen Keleş, **İnsan Çevre Toplum**, İkinci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, ss.236-286.

¹⁴ Keleş, ss:9-17.

¹⁵ Keleş ve Hamamcı, s. 15.

birçok etkisi vardır fakat tarih boyunca ve özellikle son yüzyıllarda olumsuz etkisi daha çok olmuştur.

1.5. DİNİN ÇEVRE İLE OLAN İLİŞKİSİ

Din, insanın düşünce dünyasını ve eylemlerini etkileyen, insanlık tarihinin her devrinde de etkisini gösteren önemli bir olgudur. Dinin kökeni hakkında öne sürülen fikirler arasında ve dinin çevre ile ilişkisi kapsamında Max Müllerin Naturalizmi (Tabiatçılık) önemli bir yere sahiptir.¹⁶ Müller, fikirlerini dünyanın en eski dini belgeleri olarak kabul edilen Hint dinlerinin kutsal metinleri olan Vedalar'a dayandırır. Müller'e göre dinin en önemli kavramı sınırsız yani kutsal olandır. İnsanoğlu bu kutsala bizzat kendisinin tabiat fenomenleriyle tecrübesinin neticesinde ulaşır. Gök, yıldızlar, güneş gibi etkileşimde olup da ulaşamadığı varlıklara kutsallık atfeder. Bu tür varlıklardan inayet talep eder veya onların kötülüklerinden korunmak için ritüeller geliştirir. Müller'e göre din olgusu bu ritüeller ve ahlaki kurallar örgüsüyle gelişmiştir. Yani Müller'e göre dinin kökeninde bizzat tabiat ve tabiata tapınma vardır.¹⁷

Yalnızca dinin kökeni ile ilgili araştırmalarda değil dünyanın en eski yaşayan dinlerinde de din ve çevre ilişkisini sıkı sıkıya görebiliriz. Örneğin Hinduizm'in inanç sisteminde olan samsara çarkı ve karma inancı çevre ile bağlantılıdır. Çünkü karma inancında kişinin şu anki hayatı, bir sonraki hayatında nasıl biri olacağını belirler. İnsanlara, hayvanlara doğaya zarar veren biri diğer yaşamında bir fare olarak dünyaya gelebilir. Ruh ise bu samsara çarkında bir bedenden diğer bedene geçiş yaparak aslında acı çekmektedir. Ne zaman ki doğru bir insan olur o zaman ruhu bu samsara çarkından kurtulup Nirvana'ya ulaşır. Hinduizm'de kişinin nihai hedefi Nirvana'ya ulaşmaktır. İyilik ve mutluluk canlılara güzel davranmaktan geçer. Örneğin Hinduizm'in kutsal metinlerinden olan "Vedalar'ın" içinde geçen bir cümle şu şekildedir; "Bir insan bütün hayvanları öldürse mutluluğa ulaşamaz; ama onlardan birine yardım etse mutlu olur." (Yajurveda,13:47)¹⁸

¹⁶ Küçük ve diğerleri s. 35.

¹⁷ İbrahim Ethem Karataş, **Max Müller'e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri**, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 2, ss. 79-81.

¹⁸ Hasan Ocak ve Dilber Çelikten, **Dinlerde Çevre Tasavvuru ve Çevre Sorunlarının Önlenmesinde Dinlerin Rolü**, Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi Sayı 9, Haz 2021, s. 77.

Yine çokça mensubu bulunan Budizm, mistik bir din olmaktan ziyade bu dünya için ideal yaşamı hedefleyen ahlaki kuralları baskın olan bir dindir. Budizm’de “dharma” kavramı dinin kurucusu olan Budda’nın öğretileri anlamındadır ve dharma her şeydir. Tabiat, canlı ve cansız her şey dharmadır. Bu sebeple insanın diğer varlıklar yanında ontolojik bir üstünlüğü yoktur. Her şey eşit ve saygıya değerlidir. Bu ontolojik eşitlik tabiata adaletsiz ve acımasız bir şekilde davranmayı meşru zeminde engeller. Merhamet ve şefkat de Budizm için önemli kavramlar arasındadır. İnsan “orta yol” öğretisine sadık kalıp, tabiata karşı şefkatli olmalıdır. Budizm’in “beş öğretisinden” ilki de hayata zarar vermemektir ve bu tüm canlı varlıklar için geçerlidir.¹⁹ Kasıtlı, keyfi ve tahripkâr bir tutum Budizm’in öğretilerine ters düşmektedir.

Yine kökleri çok eskiye dayanan Gök Tanrı inancı, İslamiyet’in kabulünden önce Türklerin dinleri arasından önemli bir yer tutar. Türklere özgü ve tek tanrılı bir inanç sistemine sahip olan Gök Tanrı inancında, doğanın ve özellikle tabiattaki bazı nesnelere kutsal sayıldığı görülür. Yer, gök, ateş ve su bu kutsal sayılan nesnelere aittir. Gök, Tanrı’nın bulunduğu yer olması sebebiyle kutsaldır. Ayrıca Güneş ve Ay’ın da ruhları olduğuna inanılır. Yer yani toprak berekettir ve kutsaldır. Ateş temizleyici, arındırıcı olan bilindir ve kutsaldır. Tütsüler ya da bazı otlar yakılarak ateşin kötü enerjisi ve ruhlardan arındırıldığına inanılır. Su ise hem bereket hem de temizlik kaynağı olduğu için kutsaldır. Şunu belirtmek gerekir ki Türkler bu kutsallık atfettikleri nesnelere tapınmamışlardır.²⁰ Gök Tanrı inancı tek tanrılı bir inanç sistemidir. Gök Tanrı inancı, tabiatı kutsal görerek yere, göğe, ateşe ve suya karşı değer veren bir bilinç geliştirmişlerdir. Bu da onların yüzyıllar boyunca çevre ile uyum içerisinde yaşamasını sağlamıştır. Yine Türklerin bayramlarından olan “Nevruz” bayramının da çevre ile ilişkisi vardır. Nevruz, baharın gelmesiyle toprağın uyanışının, canlanışının coşku ile kutlandığı bir bayramdır. Yüzyıllardır kutlanan bu bayram çevre bilincinin oluşmasında etkili olan özel günlerden biridir.

Maniheizm dini de Pers İmparatorluğu içinde çıkan ve Uygur Türkleri arasında da kabul edilmiş olan dinlerden biridir. Mistik bir din olma özellikleri gösteren Maniheizm,²¹ bazı kuralları ve yasakları ile çevre ile ilişki halindedir. Örneğin Maniheizm’de hiç bir canlıya zarar verilmez. Hayvanlar öldürülmez, hayvanları ve hayvansal gıdaları yemek yasaktır. Bitkileri koparmak, ağaçları kesmek, madenleri

¹⁹ Ocak ve Çelikten, s. 80.

²⁰ Murat Öztürk, **İslamiyet’ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini**, History Studies A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK Volume 5/2 2013, s.344.

²¹ Kurt Rudolph Çev.: Mustafa BIYIK, **Maniheizm**, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002/1, s. 387.

parçalamak, taşa vurmak yasaktır. Çünkü tüm bu canlı ve cansız varlıkların bir ruhu vardır ve bu ruh incinebilir. Çevreye karşı bu aşırı hassasiyet çevre için olumlu olsa da insan hayatını kısıtlayan kurallardır. Nitekim insanın beslenmesi, ısınması vb. ihtiyaçlarını da karşılaması gerekir. Aksi halde insan yaşamının bazı yönleri olumsuz etkilenebilir. Nitekim Uygur Türklerinin Maniheizm dinine girdikten sonra savaşçılık özelliklerini kaybettikleri ve kısa sürede diğer devletlerin işgali altına girdiği belirtilir.²² İnsan hayatı tüm aşırılıktan uzak orta yoldayken anlam kazanır.

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in çevre ile olan ilişkisi çalışmamızda müstakil birer bölüm halinde verilecektir. Çünkü bu semavi dinler gerek mensubunun çokluğu gerek etki alanının fazlalığı sebebiyle üç büyük semavi dindir. Bu üç dinin çevre ile olan ilişkileri ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümde detaylı olarak incelemeye tabi tutulacaktır.

Dinlerin çevreyle bağlantılı yönü hep var olagelmiştir. Bu bağ kimi zaman ekolojik anlamda çevreyi pozitif yönde etkilerken kimi zaman da negatif yönde etkilemiştir. Örneğin 9. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar süren Haçlı Seferlerinin çıkış amacı dini bir sebeptir. Hristiyanlar tarafından kutsal sayılan başta Kudüs ve çevresini Müslümanların elinden almak amacıyla ve Papa'nın çağrısıyla Batı Hristiyanları, Orta Doğu'ya seferler düzenlemiştir. Dini gayelerle çıkılan bu seferlerde yalnızca şehirler ele geçirilmemiş, Haçlı orduları geçtikleri ve ele geçirdikleri şehirleri yağmalamıştır. Bu yağmalama işlemi sırasında şehre ait tarihi ve doğal güzelliklere zarar verilmiştir. Mimari yapılar yıkılmış, ormanlık alanlar ateşe verilmiş ve hazinelere el konulmuştur.²³ Tanrı adına yapılan bu seferlerde Tanrı'nın yarattıklarına bu denli zarar vermek dinin çevreye olumsuz etkilerinden sayılabilir.

18. yüzyılda ilk olarak İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi, insanlığın teknolojik olarak gelişmesinde çok hızlı ve önemli bir adımdı. İnsan gücüne dayalı olan işlerin çoğunu makinalar yapmaya başlamış, ulaşımda araba, uçak kullanılmaya başlanmıştı. Hayatın pek çok alanında kolaylık sunan bu makineleşme çağı beraberinde doğanın tahribini de getirmişti. Sanayi devrimi, Modernizm, materyalizmle birlikte doğa kullanılacak, kullanılması gereken bir araç olarak görüldü.

²² Harun Güngör, **Maniheizm**, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ocak 1988, s. 163.

²³ Seyfettin Kaya, **Üçüncü Haçlı Seferi Sırasında Frederick I. Barbarossa'nın Konya'yı İşgali ve Yağmalaması (17-23 Mayıs 1190)**, Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Cilt: 3 Sayı: 1, Haziran, 2020. s. 158.

Her şeyin insan yararına olması gerektiği düşüncesiyle özellikle Avrupa’da hammadde arayışına giren sömürgeci devletler, sömürgesi altındaki topraklara zarar vermişler, saf çıkarıcı bir anlayışla o bölgeye karşı acımasızca bir tutum sergilemişlerdir.²⁴ Halen bu mesele çevreci örgütler tarafından eleştirilmektedir. Sömürgeci devletlerin çoğu Hristiyan devleti olmasına rağmen dönemin otoritesi olan Kiliseler ya bu durumu desteklemiş ya da ses çıkarmamıştı. Günümüz Hristiyan din adamları tarafından halen eleştirilen bir konu, Kilise’nin tıpkı haçlı seferlerinde olduğu gibi sanayi devriminin de çevreye zararını önemsememesidir.²⁵ Çünkü Tanrı’nın yarattığı doğaya karşı yapılan kötü bir muamelede, şüphesiz ilk olarak din adamlarından eleştiri gelmesi beklenir.

Yıllardır süre gelen İsrail-Filistin olayları da bu negatif etkinin başka bir örneğidir. Gazze de binlerce çocuğun öldürülmesi İsraili Yahudilerin “Arz-ı mev’ûd” fikrinin acı bir neticesidir. Din insanı bu kadar etkilerken çevresine karşı bakış açısını, çevresine karşı olan eylemlerini de elbette etkileyecektir ve etkilemektedir. Gazze’de sadece bir yılda binlerce yerleşim yeri yok edilmiş, ağaçlar ve tarım alanları yanmış, hayvanlar göçük altında kalmış ve doğa çok hızlı bir şekilde tahrip edilmiştir. İslam dininde bir insanı öldürmenin tüm insanlığı öldürmek, bir insanı yaşatmanın da tüm insanlığı yaşatmak²⁶ olduğu düşüncesiyle hareket eden bir Müslümandan elbette ki bir insanı haksız yere öldürmesini bekleyemeyiz. Dindeki hükümleri uygulamak dinin özgür bıraktığı insanların sorumluluğundadır. Din ise genel olarak insanı etkiler. Dolayısıyla insanın çevre ile olan münasebetini de etkiler.

Çevre sorunlarının çözümünde, son zamanlarda çevre örgütleri de dinin bu konu üzerindeki yerine dikkat çekmişlerdir. Nitekim 1986 yılında dünyanın önde gelen çevre örgütü World Wide Fund for Nature (Doğa İçin Dünya Fonu), İslamiyet, Hristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm ve Budizm temsilcilerini bir araya getirip çevre sorunları üzerinde dinlerin katkısını konuşmuşlardır. Yine 1990 yılında Moskova’da 22 bilim adamı, çevreyi korumak için dini liderlere çağrıda bulunmuşlardır. Çevreyi

²⁴ Mesut Küçükcalay, **Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi**, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sayı: 2, 1997, s. 52.

²⁵ Ruth Page, **Hristiyanlık ve Ekoloji**, çev. Mehveş Kayani, İGDAŞ, 1997, s. 32.

²⁶ Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş, **Kur’an Yolu Meali**, Kur’an: 6/36, Tashih. Mehmet Ali SOY, 8. Baskı, Ankara, 2020.

korumada dinlerle iş birliği içinde bulunmak gerekir. Çünkü çevreyi korumada dinin etkisi büyüktür.²⁷

1.6. FELSEFE VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

İnsanlık tarihinin ilk devirlerinde doğa hayatın merkezi denilecek kadar önemli ve değerliydi. İnsanlar doğa olaylarını açıklayamadıkları için bu doğa olaylarını bir sebebe ya da bir hikâyeye bağlamışlardı. Güneş'in, Ay'ın, yıldızların ruhu olduğuna inanırlardı. Bazıları bu doğal varlıklara tapar bazıları ise onlardan korkardı. Evren kutsaldı, büyülüydü ve ruhu vardı. Zamanla insan ateşten, sudan, topraktan yararlanarak yaşamını idame ettirdi. Doğadan ihtiyaçlarını karşılayan insan doğa üzerine, varlık üzerine düşünmeye başladı ve felsefi düşüncenin ilk ürünleri doğmaya başladı.

M.Ö.5. ve M.S. 6. Yüzyıllarda, dünyanın birçok bölgesinde, aynı zamanlar içinde Felsefe başlamıştı. Felsefi düşüncenin kendileriyle şekillenmeye başladığı, dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan filozoflar gerek pratik gerek teorik felsefeleriyle tarihe isimlerini ve fikirlerini bırakmıştır. Hindistan'da Budha, Çin'de Konfüçyüs, İran'da Zerdüş ve Batı Anadolu'da Thales felsefi düşüncenin ilk öncülerindendir.²⁸ Tabii dünyanın içinde doğan bu filozoflar çevreye karşı da felsefi bir nazarla bakmışlardır.

Felsefenin çevre ile olan ilişkisinde kuşkusuz aklımıza ilk olarak doğa filozofları gelecektir. Çünkü doğa filozofları, felsefelerini gözle görünen doğal dünyadan üretmişlerdir. Onlar mitolojinin soyut ve irrasyonel hikâyelerini bir kenara bırakarak, varlık felsefesi ile varlığın içinde ilgilenmişlerdir. Dünyada gördüğümüz çokluğun içinde bir birlik ve düzen, her şeyin kendisinden türediği bir ilk madde, arkhe, arayışında felsefelerini açıklamışlardır. Nitekim bu ilk madde Thales'te su, Anaksimenes'te havadır. Doğa filozofları maddeye Mısır ya da Çin'de olduğunun aksine teorik bir gözle, çıkarısız ve ontolojik bir bakışla bakmışlardır. Nitekim Mısırlılar çevreyi pragmatik gayelerle incelemişlerdir.²⁹ Onlar doğaya bir öz atfetmekten ziyade

²⁷ Kula, s. 362. Aktaran Dilaram Akramova, **Çevre, Ahlak ve Din Eğitimi**, Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri Gaziantep, 2014 S.593.

²⁸ Ahmet Cevizci, **Felsefe Tarihi**, Say Yayınları, 12. Basım, 2017, s. 5.

²⁹ Cevizci, s. 11.

doğadan alacağı verimle ilgilenirken doğa filozofları maddede teklik, düzen ve neden aramışlardır.

İlk çağ felsefesinde varlık üzerine felsefe yapılırken kendilerini takip eden Sofistler, insan üzerine ve hakikatin bilinebilirliği üzerine felsefe yapmışlardır. Tarih yavaşça odağını doğadan insana çevirmeye başlamıştır. İlk çağdan orta çağa geçiş filozoflarından olan Plotinus ise felsefesine Tanrı'yı koyarak evrenin varlığını açıklamıştır.³⁰

Orta çağ felsefesine gelindiğinde felsefede Tanrı faktörü giderek daha baskın hale gelmiştir. Skolastik felsefede denilen bu felsefede akıldan ziyade inanç tercih edilmiş, akıl, inanca uymak durumunda kalmıştır. Doğa ise insanların gözünde giderek değerini kaybetmeye başlamıştır. Çünkü evrenin merkezinde dünya, dünyanın merkezinde de insan vardır.³¹ Her şeyin insan için olduğu bu felsefi düşüncede diğer canlı ve cansız varlıklar giderek değerini yitirmişti. Yaşamın gayesi ise ölümden sonraki hayat için Tanrı'nın ve dinin emirlerine sorgusuz itaat etmektir. Doğa araştırılacak, merak edilecek bir şey değildi çünkü Tanrı, kutsal kitapta evrenle ilgili yeterli ve değişmez bilgileri zaten vermişti. Tüm bu sebeplerden ötürü orta çağda doğaya verilen değer azalmıştı.

Orta çağda özellikle Hristiyan Batı'da bilim adamları yaptıkları buluşlar ya da evrene dair yaptıkları açıklamalar neticesinde Kilise tarafından eleştirilmiş, çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Fakat tüm baskılara rağmen orta çağda Skolastik düşünceden sıyrılıp ampirik yöntemlerle buluş yapan bilim adamları da vardı. Bunlardan birisi de şüphesiz Roger Bacon'dur. Bacon orta çağda İslam dünyasındaki yenilikleri takip etmiş özellikle İslam filozoflarından olan İbn Sina'dan etkilenmiştir. Birçok alanda İslam düşünürlerinin kitaplarından faydalanmış hatta Müslüman oldu iddiası ile Oxford Üniversitesi'nden aforoz edilmiştir. Batının karanlık çağı, doğunun ise altın çağı olan orta çağda Bacon, fikirleri ile Avrupa aydınlanmasına etki etmiştir. Bacon'a göre deneysel olarak doğruluğu kesinleşmeyen hiçbir şeye gerçek denilemez. Deneysel ve gözlemlerle gerçek bilgiye ulaşılabilir.³² Bacon bu anlamda rasyonalist ve ampirik düşüncenin öncülerinden sayılabilir.

³⁰ Kutsi Kahveci, **Orta Çağ'da Tanrısal Bir Yaratım Olarak Doğa Üzerine Felsefi Değerlendirme**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2023, s. 10.

³¹ Kahveci, s. 11-13.

³² Pınar Ülgen, **Ortaçağ Avrupasının "Mükemmel Öğretmen" Lakaplı Bilim Adamı: Roger Bacon**, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 13/2: 229-238, 2018, s. 233.

Orta çağ Skolastik felsefesinden kopuş ve modern süreçlerin başlamasında etkili olan birçok bilim insanı vardır. Kopernik, Galileo ve Newton bunların başlıcalarındandır. Kopernik âlemde yeryüzü merkezli sistemin yerine güneş merkezli bir sistem ortaya koyarak, dünyanın diğer gök cisimlerinden farklı olmadığı fikrini oluşturmuştur. Galileo ise modern astronomik teleskobu icat ederek gökyüzünü ve gezegenleri araştırma alanına daha çok almıştır. Ayrıca Galileo bilimde nitel değil nicel bilgiyi öncelemiştir ve evreni bir kitap gibi incelememiz gerektiğini vurgulamıştır. Newton’la fizik zirve noktasına ulaşmıştır. Evrenin işleyişinin mekanik yasalarını keşfeden Newton’la beraber Dünya, mekanik bir sistem olarak incelenmeye başlanmıştır.³³

15. yüzyılda İtalya’da başlayıp Avrupa’da yayılan Rönesans, İlkçağ kültür ve sanatına dayanan ve bağ kuran, bilim ve sanat akımıdır. İlkçağ felsefesindeki değerlere geri dönüşün temsilidir ve orta çağdan kopuş sürecinde etkili olan tarihi süreçlerden biridir. Ardından 16. yüzyılda Almanya’da başlayıp Avrupa Hristiyanlarında yayılan bir diğer önemli olay da Reform hareketidir. Reform, hareketinde dinin asli kaynaklarına ve özününe dönüş, Kilise otoritesine bir başkaldırı vardır. Rönesans ve Reform hareketlerinin neticesinde de Kilise ‘ye güven sarsılmış, Kilise’nin otoritesi giderek azalmıştır. 18. yüzyıla gelindiğinde ise İngiltere’de başlayıp yayılan “Aydınlanma Çağı” yaşanmıştır. Aydınlanma çağında akıl, kurucu ilkedir.³⁴ Aydınlanma çağı felsefesinin temel düşüncesi, din dâhil akıl dışı kabul ettiği her şeyin reddidir. Akıl burada en temel noktadır. Her türlü felsefenin akla uygun olması zorunludur. Bu sayede eski düzenden kurtulup yeni, aydınlanma çağıyla modernizmin kurulması fikri, bu dönemin belirgin özelliğidir.

Modernizmin düşünce sisteminde deney ve gözleme dayanan bilimlere ön çökmüş, felsefi düşünce, bilimden ayrı sayılarak önemini yitirmeye başlamıştır. Aynı zamanda katı materyalist bu sistemde ahlak felsefesi, etik gibi konularda göz ardı edilmiştir. Modernizmin doğayı, ruhsuz, değersiz, faydalanılacak ve egemen olunacak bir nesne gibi görmekteydi. Hızla gelişen bilimsel ilerlemeler ve teknolojik gelişmeler ve sanayi devrimi ile doğaya egemen olma, beraberinde küresel çapta ekolojik krizleri

³³ Mehmet Özel, **Çağımız Çevre Sorunlarının Düşünsel Temelleri Üzerine Bir Yaklaşım**, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 9/1 (2007). 207 – 226, s. 212-214.

³⁴ Özel, s. 215.

getirdi.³⁵ Modernizm hem doğayı hem de insan psikolojisini bir bunalıma itti. İnsanlar bu mekanik düzende yabancılaşma, yalnızlaşma sürecine girdiler³⁶. Doğa ise çıkarıcı sebeplerden dolayı tüm zamanlardan daha çok zarar gördü.

Son dönemde ise Kuantum fiziğini Newton fiziğinin bazı katı kurallarını yıktı. Her şeyden önce Kuantum fiziği evreni mekanik anlamda parçalara bölmeyip bir bütün olarak anlamaya çalışmıştır. Ayrıca yaptığı bilimsel çalışmalar neticesinde modernizmin katı determinizmini yıkıp olasılıkların ve ihtimallerin yolunu açtı. Modernizmin çevre tahribatının acı geri dönüşleriyle birlikte çevre etiği de önem kazandı. Psikoloji biliminin gelişmesiyle modern dünyanın katılığının insan psikolojisi üzerindeki olumsuz etkileri de modernizmin sıkça eleştirilmesine sebep oldu. Postmodern düşünce sistemi olarak da adlandırılan bu dönemde, toplumu ayakta tutan maddi ve manevi değerlere önem arttı.³⁷ Çevre bilincinin değeri de bu kapsamda son dönemlerde üzerinde konuşulan ve eyleme geçilen konular arasında yer aldı.

Çevrenin düşünce tarihi içinde geçirmiş olduğu evrelerden kısaca bahsetmiş olmakla birlikte felsefi düşünce sistemlerinde çevrenin etkisinden bahsetmemiz yerinde olacaktır. Felsefede Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için kullanılan bazı deliller vardır. Bu deliller içinde çevre ile sıkı bir bağı olan ve Tanrı'nın varlığını kanıtlama da çokça rağbet gören delilin adı "Teleolojik" delildir. İlk kökleri Platon'a kadar dayanan bu delilin, "Nizam ve Gaye", "İnayet ve İhtira", "Tasarım Delili" gibi isimleri vardır.³⁸ Çeşitli filozoflar bu delili kullanmıştır. Bu delilin asıl amacı, içinde bulunduğumuz dünyadan yola çıkarak, evrende bulunan düzen ve gaye ile Tanrı'nın varlığını ispat etmektir. Çevre ile ilgili bu delili kullanan bazı filozofların görüşleri aşağıdaki paragraflarda özetlenecektir.

Anicius Manlius Severinus Boethius, (477-524) Tanrı'yı evrenin babası olarak nitelendirmekte ve evrende var olmuş şeyleri Tanrı'nın eseri olarak ifade etmektedir. Bundan şüphe etmenin abesliğinden bahseden Boethius, evrende rastgeleliğin olmadığını da belirtmektedir. Bu sonuca gördüğümüz varlıkların mükemmelliğinden ulaşabileceğimizi ifade etmektedir.³⁹

³⁵ Özel, s. 216.

³⁶ Adil Çiftçi, **Din Sosyolojisine Giriş ya da Meleklerle Ağıt**, Ankara Okulu Yayınları, Birinci Basım, 2017. s. 77.

³⁷ ÖZEL, s. 222.

³⁸ Tuncay Akgün, **Din Felsefesi**, Ed. Osman Bilen-Haydar Dölek, 1.Basım, 2023, s. 90-93.

³⁹ Akgün, s. 90.

William Paley (Temmuz 1743 - 25 Mayıs 1805) ise Teleolojik delilini saat örneğinden yola çıkarak delillendirir. Ona göre yolda rastgele bir saat bulduğumuzda onun ince işleyişini ve düzenini görüp saatin bir tasarımcısı olduğunu, tasarımcıyı görmeden de biliyorsak dünyadaki işleyiş ve düzenden de bir Yaratıcısı olduğunu bilmemiz gerekir.⁴⁰

İslam filozoflarından İbn Sina'da (980 – 1037) bu delili, “İnayet” delili olarak kullanmaktadır. İnayet, Tanrı'nın iyiliği ve lütfudur. İbn Sina felsefesinde inayet önemli bir kavramdır. O, inayet anlayışını epistemolojik, ontolojik ve ahlaki olarak üç boyutta açıklar. Bu evren, Vacibu'l-Vücûd olan Tanrı'nın inayetinin bir ürünüdür. Bu sebeple âlemde hayır nizamı hâkimdir. Bu âlemin Vacibu'l-Vücûd'tan “Sudur” etmesiyle birlikte mümkün olan en mükemmel âlem var olmuştur. Bu mükemmel âlemin düzeninden yola çıkarak ve akıl yoluyla Tanrı'ya ulaşmak gerekir.⁴¹

Bir başka İslam Filozoflarından olan İbn Rüşd'de (14 Nisan 1126 – 10 Aralık 1198) bu delili “Kur'an Delili” olarak isimlendirmektedir. İnayet ve ihtira kavramları üzerinden delilini açıklayan İbn Rüşd, bu delili anlamamanın yolunun akıl yürütme, istidlal yöntemi olduğunu belirtmektedir ve yaratılmış sanata bakarak Tanrı hakkında bilgi sahibi olabileceğimizi belirtir.⁴²

Felsefede Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için kullanılan bu delillerin ortak özellikleri âlemden yola çıkarak Tanrı'ya ulaşmalarıdır. Nitekim ontolojik ya da ahlaki delilden farkı Tanrı'nın varlığını ampirik yollarla kanıtlamaya çalışmasıdır. Bu da felsefenin çevreyle ilişkisinin bir başka yönüdür.

İslam dininin düşünmeye önem vermesi ve bunu Kur'an ayetleriyle desteklemesi, insanları düşünmeye yönlendirmesi de İslam dininde felsefenin hızlıca gelişip sistemleşmesinde etkili olmuştur. İlk İslam filozofu Kindi'dir. (Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî (ö. 252/866 [?]) Farabi. (872-950), İbn Sina (980-1037), İbn Rüşd (1126-1198), İbn Arabî (1165-1240), İbn Tufeyl (1106-1186) gibi filozoflar İslam felsefesinin önde gelen isimlerinden sayılır. İslam felsefesi her şeyden önce kaynağını İslam dininden, Kur'an-ı Kerim ve Peygamberin söz ve uygulamalarından alır. Çevre konusundaki fikirler de bu bağlamda gelişir. İslam

⁴⁰ Akgün, s. 91.

⁴¹ Emine Taşçı Yıldırım, **İbn Sinâ'nın İnâyet Anlayışının Ontolojik ve Epistemolojik Boyutu**, Yalova, 2018, s. 163-169.

⁴² Akgün, s. 93.

felsefesi İbn Sina'nın tasnifi ile söyleyecek olursak, teorik ve pratik felsefe olarak ikiye ayrılır. Teorik felsefe bilgi, düşünce gücümüzle fikir edindiğimiz şeyler iken pratik felsefe uygulamaya koyduğumuz eyleme döktüğümüz felsefedir ki ahlak felsefesi de pratik felsefedir. Çünkü insanın ahlaki olan eylemlerini gözlemleyebiliriz. Çevre ahlakı da bu kapsamda pratik bir felsefedir.

İslam sosyoloğu ve filozoflarından olan, Ümran ilminin kurucusu İbn Haldun'un da çevre ve insan üzerinde önemli tespitleri vardır. Yalnızca çevre ile ilgili önerilerine baktığımız zaman onun, şehirlerin temiz hava ve temiz suyun olduğu yerlere kurulması gerektiğini ve kirli yerlerde olan problemlere değindiğini görürüz “Bahis konusu himaye hususunda, semavi (tabii) afetler nevinden olmak üzere riayet edilmesi gereken şeylerden biri de hastalıklardan selamette kalmak için havanın hoş olmasıdır. (Şehri, hava ve iklim şartlarından gelen tabii zararlardan da himaye ve muhafaza etmek gerekir). Zira hava durgun ve pis olursa veya bozulmuş sulara veya kokmuş gölcüklere veyahut da pis bataklık ve çökekliklere mücavir olursa, yakınlık sebebiyle bu yerlerdeki kokular çabucak şehre sirayet eder. Bunun neticesi olarak da orada var olan canlılar mutlaka hızlı bir şekilde hastalığa maruz kalır. Bu, müşahade edilen bir husustur. Kurulurken, havasının iyi olması şartına riayet olunmayan (hava kirliliği bulunan) şehirlerde ekseriya hastalıklar çok olur. İfrikiye'deki Cevid illerinden olan, Mağrip bölgesindeki Kâbis beldesi, böyle bir vaziyette olmakla şöhret yapmıştır. Bu şehrin yerli halkı veya oraya dışardan gelenler, pis kokulardan neşet eden hummadan (sıtma) kolay kolay kurtulamazlar. Söylendiğine göre bu durum orada sonradan meydana gelmiştir, daha evvel orası böyle değilmiş.”⁴³

Çevreye karşı bir değer oluşturmadaki felsefi alt yapı hakkında birçok örnek bulabiliriz. Örneğin 17. yüzyılda özellikle Spinoza ile varlığın ontolojik mahiyetinde deizm ve teizmden farklı düşünce sistemleri olmuştur. Tanrı'nın aşkın değil evrenle içkin olduğu fikrine dayanan “panteizm” düşüncesinin kökleri aslında çok eskiye dayanmaktadır. Her dönemde Tanrı'nın evrenle bir olduğu ya da buna benzer düşünceler mevcut olmuştur. Spinoza'ya göre evren Tanrı'ya ontolojik olarak bağlıdır. Bütün varlıkların kaynağı (natura naturans) ve sonuçları olan varlığın tümünün (natura naturata) tözü tektir. O halde evrende gördüklerimizin tümü Tanrı'nın tezahürleridir.

⁴³ İbn Haldun, **Mukaddime**, Aktaran Süleyman Uludağ, Dergah Yay. İst. 2. Cilt, 2007, s. 635

Her şey Tanrı'dır. Fakat bu ontolojik ortaklık evrendeki şeylerin Tanrı olduğu anlamına gelmez.⁴⁴

Panteistik düşüncelerin aslında tarih boyunca var olduğundan bahsetmiştik. Nitekim 12. yüzyılda İslam mutasavvıflarından İbn Arabi'nin "Vahdet-i Vücut" fikrinde farkları olmakla beraber panteizmin benzerliklerini görürüz. Vahdet-i Vücut düşüncesinde Tanrı zatiyla aşkın sıfatlarıyla evrenle içkindir. Panteizmde evrenin varlığı zorunlu iken Vahdet-i Vücut fikrinde Tanrı, iradesi ve isteği ile evreni yaratmıştır.⁴⁵

Tüm bu farklılıkların yanında bu iki düşüncede ortak ve önemli olan fikir evrenin bizatihi Tanrı'nın zatından veya sıfatlarından dolayı Tanrı ile içkin olması ve neticesinde değerli olmasıdır. Evrene atfedilen bu içkinliğin kabulü beraberinde çevreye karşı dini, ahlaki, etik bir bilinç geliştirir. Tanrı ve evrenin ontolojik bağı çevreye karşı değer üreten bir felsefi-dini düşünce sistemidir.

1.7. SÜREÇ TEOLOJİSİNDE ÇEVRE

Teizmde Tanrı aşkındır, Panteizmde Tanrı içkindir, Her şey Tanrı'dır. Bu iki zıt fikri uzlaştırıp orta yolda olan bir düşünce ise Whitehead'ın süreç felsefesine dayanan Panenteizm'dir. 20. yüzyılda din felsefesinde önemli bir yere sahip olan süreç felsefesi öğretileri, çevre ahlakı bilincinin oluşturulmasında önemli çalışmalara imza atmıştır. Süreç teolojisinde doğa veya âlem canlı olarak tasvir edilir. Bu düşüncede hem tanrı hem doğa organik sürecin bütünü şeklinde ifade edilir. Âlemdeki bir şey diğerinden ayrı olan bir şey değildir. Başka bir ifade ile âlemdeki her şeyin birbiriyle olan organik bağı vardır.⁴⁶ Geleneksel teizmin metafizik anlayışındaki "ferdi cevher" düşüncesi süreç teolojisinde yoktur. Süreç teolojisinde 'ezeli objeler', 'bilfiil şeyler' ve bunların ortasındaki ilişkiyi meydana getiren 'somutlaşma' süreci' varoluşun temelini meydana getiren süreci temsil etmektedir. Başka bir ifadeyle her "bilfiil şey (actual entities)"in özü süreç olup âlemde olup biten ve meydana gelen her varlık "kalıcı ferdiyetlerin

⁴⁴ Emine Gören Bayam, **Din Felsefesi**, Ed. Osman Bilen ve Haydar Dölek, Birinci basım, 2023, ss. 61-64.

⁴⁵ İsmet Eyuboğlu, **Bütün Yönleriyle Tasavvuf ve Tarikatlar**, Derin Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 108-110.

⁴⁶ Alfred. North Whitehead. **Process and Reality**, Edited by David Ray Griffin, The Free Press, New York, 1967, 21-23.

(enduring individualities)” meydana getirdiği bütünlük bildiren bu ezeli objelerin organik sürecidir. Bu manada hem alem hem tanrı iç içe olup, burada Tanrı asli yönü ile alemdeki bütün şeylerin tümünü içine alan bilfiil şeydir.⁴⁷

Süreç felsefesinde temellendirilen canlı doğa öğretisi süreç teolojisindeki en önemli “ezeli ojeler”, “bilfiil şeyler” ve “somutlaşma süreci” kuramlarıyla süreç teolojisindeki çevre bilincinin değer kuramlarının oluşturulmasında öncül felsefi temelleri oluşturmaktadır. Bu temeller insanlığın kültür zenginliğine, adalet, özgürlük ve buna bağlı olarak gelişen çevre bilinci toplumun her katmanında işlevsel hale gelmesi için bütün kurumlarda ister dini kurumlar ister sosyal yapılar olsun hepsinde pozitif etkisini göstermektedir.⁴⁸ Süreç felsefesinde bir başka düşünürlerden olan John Cobb bu sorunu daha detaylı bir şekilde ele aldı. O “topluluklar” şeklinde örgütlenmiş yeni bir dünya düzeni düşüncesini süreç felsefesinin sanat, beşerî bilimler, günlük yaşamın bilimleri, teknolojisi ve kültürü ve diğer alanlarda etkin olmakla birlikte sıradan insanların kolayca anlayabileceği bir temel oluşturmakta olduğunu savundu.⁴⁹ Ona göre süreç teolojisi insan ve insan olmayan tüm varlıkların içsel değerini geliştirdiği felsefesinde işlediği Tanrı-âlem ilişkisini ortaya koyarken. Belki de en önemlisi, bu sorunların üstesinden gelmenin temelini oluşturmuştur.

1.8. ÇEVRE VE ETİK

Etik, felsefenin değerler ile ilgili olan kısmıdır. Etik Eski Yunanca töre, ahlak ve ahlakla ilgili olan anlamına gelen “ethos”tan türemiştir. Etik evrensel ahlak kuralları belirlemeye, daima iyi, doğru olanı bulmaya yöneliktir.⁵⁰ Türkçe sözcükte de “Törebilimi, ahlak bilimi; Ahlaki, ahlakla ilgili” olarak belirlenmektedir.⁵¹ Bu kapsamda çevre etiği de çevre ile ilgili sorunları etik açısından sorgulayan pratik etik alanıdır.⁵² İnsanın çevreye karşı ahlaken sorumluluğu vardır. Çevre etiği de bu

⁴⁷ Kasım Müminoğlu, **Süreç Felsefesinde Ahlak**, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 93.

⁴⁸ Arran Gare, “**Environmental Ethics And Process Philosophy**”, *Trumpeter* 8: 1 Winter 1991, 35-38.

⁴⁹ Herman Edward Daly and John Boswell Cobb, **For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and the a Sustainable Future**, Boston: Beacon Press, 1994, p.176.

⁵⁰ Ahmet Cevizci, **Uygulamalı Etik**, Say Yayınları, İstanbul, 2013.

⁵¹ **Türkçe Sözlük**, Dokuzuncu Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998, s.739.

⁵² Ahmet Cevizci, **Felsefe Ansiklopedisi**, Ebabel Yayıncılık, İstanbul, 2005, ss. 589-595.

sorumlulukları belirler. Çevreye karşı iyi ve kötü olan eylemleri sorgular. Çevreye karşı ahlaken kötü olan yapıp etmelerin sonuçlarını irdeler ve çevreye olan bu kötü etkilerin çözümünde pratik fikirler verir. Bakış açımızın değişmesine katkıda bulunur. Bakış açısı değişen insanın uygulamada da çevreye karşı olan tavırlarına yön verir. Etik kuralları yaşamamızın her alanı kapsar, iş etiği, meslek etiği, çevre etiği bunlardan sadece birkaçıdır. Etik kurallarına uyulan bir dünyada kuşkusuz her türlü sorun azalacaktır.

Çevre sorunlarının çözümünde ortaya atılan çeşitli fikirler, görüşler ve etik yaklaşımlar mevcuttur. Burada; İnsan Merkezci (Antroposentrik), Çevre Merkezci (Ekosentrik) ve Gelecekçi (Fütürist) Yaklaşımdan bahsedeceğiz.

İnsan merkezci yaklaşıma göre insan, evrenin merkezinde bulunur ve yaratılışın en yüksek amacıdır. İnsanları üstün kılan akıl yürütme kapasitesidir. Hayvanlar dâhil tüm evren insanlar için vardır. Hayvanların ruhu yoktur dolayısıyla öldükten sonra yok olurlar. İnsan harici diğer varlıklar aşağı sınıf varlıklardır.⁵³ Bugün ortaya çıkan birçok geri dönülmez tahribatın çoğu sebebi de bu yaklaşımdan kaynaklanır. İnsan kendini en değerli görür ve çevresindekilere değer vermezse, çevresinin selameti onun ilgi alanına girmez. Bu sebeple de çevresine karşı ahlaki değil keyfi bir tutum içinde olabilir. Bu da çevre açısından tehlikelidir. Semavi dinler de genel olarak insan merkezcidir. Bu kapsamda insanı, yaratılış hiyerarşisinde üst mertebeye koyar. Fakat insan merkezci yaklaşım, din içerisinde farklı yorumlanabilmektedir. İnsanın üst mertebede olmasını iyiliği doğrultusunda gören yorumlar olduğu gibi doğaya egemen olma şeklinde gören yorumlar da vardır. Bu konuda dinler yorumları ve bu yorumların pratiğe yansımaları ile farklılık gösterir.

Çevre merkezci etik yaklaşımına göre dünyada tek değerli insan değildir. Dünyadaki diğer varlıklar da değere sahiptir. Kendi özlerinden gelen bu değer sebebiyle korunmayı hak ederler. Çevre merkezci yaklaşım içinde yeni bir yaklaşım olan “Derin Ekoloji” ise insan ve çevreyi birbirinden ayırmaz. Bir bütün olarak görür. Çevre insana ait değil, insan çevreye aittir.⁵⁴ Doğadaki canlı ve cansız her varlık özü itibarıyla değerlidir. Ekoloji krizinin çözümünde sunulacak yöntem, varlıklara verilen bu değerden geçmektedir. Bu değeri oluşturmanın yolu da insanın doğaya hâkim değil,

⁵³ Cevizci, Uygulamalı Etik, s.144.

⁵⁴ Cevizci, Uygulamalı Etik, s. 132.

doğanın insana hâkim olduğu bir felsefi düşünceyi benimsemek ve benimsetmektir. Derin ekoloji, değerli olan her varlığa müdahaleyi de radikal bir şekilde uygun görmez. Doğaya her anlamda müdahale edilmemelidir. İnsanlar refahlarından vazgeçmelidir. Çevremizdeki her şeye bir değer atfetmek ona karşı bakış açımızı değiştireceği gibi eylemlerimizi de düzenler. Çünkü insan değer verdiği şeylere önem verir. Çevre sorunlarının çözümünde böyle bir bakış açısında yarar vardır. Nitekim çevre merkezci etik yaklaşımıyla çevredeki her şey değerlidir ve bu yaklaşımla kurulan birçok çevre örgütü vardır. Fakat derin ekoloji aynı zamanda içerisinde birçok problemi barındırır. Çünkü insanlar refah seviyelerini bozmak istemezler. Gelinen belirli bir teknolojik nokta vardır ve tüm bunları kısıtlamak çözüm olmayabilir. Doğaya müdahale etmeyi yasaklayan derin ekolojinin benimsendiğinde tarımın, madenciliğin yapımı sorun teşkil etmektedir. Oysaki hızla yükselen dünya nüfusu ve bu nüfusun ihtiyaçlarını karşılamada bu yöntem yetersiz kalacaktır. Değerleri eşit olan insan ve hayvan hayatının tehlikeye girdiğinde insanı mı hayvanı mı tercih edeceğimiz konusu da ayrıca belirsizdir. Bu ve bunun gibi problemler derin ekolojinin uygulanma bilirliliğini kısıtlamaktadır. İnsan merkezci yaklaşımla derin ekolojinin ortasında bir yol benimsemek daha anlamlı olabilir.

Gelecekçi yaklaşım ise, gelecek kuşaklara karşı sorumluluğumuz olduğunu belirten yaklaşımdır. Bütün yaşayanlar çocuk yapmaya devam edecekse, dünyada insanlar olmaya devam edecektir. Bugün yaşayanlar gelecek kuşaklara karşı sorumludurlar. Gelecek kuşakların da bugün yaşayanlar gibi yaşama hakkı vardır. O halde bugün yaşayanların, gelecek kuşakların hayatını zorlayacak eylemlerden uzak durmaları gerekir.⁵⁵ Dünya giderek kötüye gitmektedir. Kaynaklar tükenmekte, hava, su, toprak ve çevremiz giderek kirlenmektedir. Hayvan nesilleri tükenmektedir. Doğanın kendini yenilemesi çok uzun bir süreçtir ve dahası, ozon tabakasının delinmesi gibi, geri dönüşü olmayan tahribatlar yapılmıştır. Atalarımızdan emanet aldığımız bu dünyayı gelecek nesillere bu denli kötü bırakmamamız gerekir.

Buraya kadar olan bölümlerde çevre, etik, din ve felsefe gibi kavramların tanımı yapılmış, din felsefesinin problemlerinden olan din ve çevre ilişkisinin felsefi seyrine ve alt yapısına değinilmiştir. Bunu yaparken bazı dinlerden örnekler verilmiştir. Günümüzde gelinen ekoloji krizinin ve bunun altında yatan çevreye karşı felsefi bakış

⁵⁵ Cevizci, Uygulamalı Etik, s. 154.

açısının değişim evrelerinden söz edilmiş, dinin bu felsefi alt yapıya olan olumlu ve olumsuz etkisi irdelenmiştir. Çalışmamıza Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in çevreye karşı olan felsefi bakış açısını, dini metinler ve uygulamalar üzerinden devam ederek incelemeye çalışacağız.

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİĞİN ÇEVRE İLE OLAN İLİŞKİSİ

Bu bölümde Yahudilik dininin çevre ile olan ilişkisi irdelenecektir. Yahudi inancında, çevreye karşı olan bakış açısı ve bunun pratiğe yansıyan olumlu ve olumsuz yönleri değerlendirilecektir. Bunu yaparken Yahudiliğin genel özellikleri verilerek çevre ile bağlantılı kaynaklarına başvurulacaktır. Geçmişteki ve günümüzdeki Yahudilerin çevreci uygulamalarından bahsedilecektir.

2.1. YAHUDİLİĞİN ÇEVREYE BAKIŞI

İbrahimi geleneğe bağlı tek Tanrılı dinlerin en eskisi Yahudiliktir. Yahudilik, tek tanrılı bir inanç sistemine sahiptir. Her şeyin yaratıcısı olan tanrı “ Yehova’dır”. Tanrıya bazen Yehova, bazen Elohim bazen de Adonay denir.⁵⁶ Tanrı tektir ve bu Tevrat’ta şu şekilde ifade edilmektedir:

“Dinle ey İsrail; Tanrınız Rab, bir Tanrıdır”⁵⁷

Yahudilik inanç sisteminde her şeyin sahibi Tanrı’dır. Dolayısıyla çevremizde görüp göremeyeceğimiz tüm mahlûkatın yaratıcısı, tek olan Yehova’dır. O, her şeyin sahibidir.⁵⁸ Yahudilik inanç sisteminde kâinat ve içindeki her şey Yaratıcındır, Rabbindir yani Yehova’nındır. O, her şeyi yaratmış olan, yegâne kudret sahibi varlıktır. Yahudiler, tek tanrı ve tevhit inancını sıkıca benimsemişlerdir. Tanrı, Yahudilikte bilfiil aktiftir. O, yaşayan bir Tanrı’dır. Her şeyin sahibi ve sonsuza kadar olan tek kraldır.”⁵⁹

Yahudi metinlerinde görülen Tanrı tasavvurları hep birbirleriyle örtüşür. Tanrı en güçlüdür, her şeyi O yaratmıştır, her şeyin sahibidir, tektir ve yenilmezdir. Bu sebeple çevremizdeki her şeyi de Tanrı yaratmıştır. Çevremizdeki her şey Tanrı’nın eseridir. Kâinatı yaratan Tanrı, onu en güzel biçimde yaratmıştır. Yaratılan her şey bu bakımdan “İyi’dir”.⁶⁰

Yahudi kutsal metinlerine Tanah denir. “Tanah, Tora, Nevim ve Ketuvim kitaplarının baş harflerinin (TNK/H) birleşmesinden meydana gelmektedir ve yirmi

⁵⁶ Küçük ve diğerleri, s. 265.

⁵⁷ **Kitab-ı Mukaddes**, Tesniye, 6:4, <https://www.kitabimukaddes.com>. (01.02.2024).

⁵⁸ Mezmurlar, 24.

⁵⁹ Yeremya, 10: 13.

⁶⁰ Tekvin, 1:31.

dört kitaptır. Tanah'ın yorumu mahiyetindeki sözlü kutsal metinler de Talmud olarak adlandırılmaktadır.”⁶¹

Diğer yandan ise günümüzde Yahudi olan birçok yöneticiler mensubu olduğu radikal dini tarikatının dinleri hakkındaki yanlış yorumlamaları dolayısıyla sadece çevreye değil, insanlığa dolayısıyla sosyal çevreye de büyük zararlar vermektedir. Din felsefesi problematiği bakımından bu tür yaklaşım ve uygulamanın bir esası olmadığını belirtmek gerek. Din felsefesi açısından esas incelenmesi gereken Yahudi dininin genel evrensel ilkelere uyan yönlerinin tespit edilmesi ve bu ilkeler üzerinden insana ve çevreye olan bağlarının belirlenmesidir.

2.1.1. Yahudilikte İnsan

Yahudilik inancı, yaratılmışların en üstünü insan olarak görür. Bu İbrahimi dinlerin aslında genel bir özelliğidir. Tanrı insanı kendi suretinde ve kâinatı kendine tabi kılması için yaratmıştır. Gökler yaratıcının, yerler insanındır.⁶² Yahudilikte insan yaratılış hiyerarşisinde en üstte olmakla beraber din adamlarınca bu üstünlük, insana sorumluluk vermektedir. Üstün alta karşı sorumluluğu vardır. Bir köpek ve bir insanın hayatı konusunda insan canının önceliği olsa da insanın köpeğe karşı sorumluluğu vardır. İnsan çevresine karşı keyfi bir tutum içine giremez.⁶³ Tanrı'ya itaat etmediği takdirde bir Yahudi cezalandırılacağını bilir. Kuraklığın sebebi Tanrı'nın bir cezasıdır. Yahudilikte insan Tanrı'nın emirlerine uyarsa bolluk ve bereket içinde yaşayarak ödüllendirilir aksi takdirde cezalandırılır.⁶⁴

Yahudilik inanç sistemi insanı diğer varlıklardan daha üstün görür. Tanrı, evrenin üstünde hâkimiyetin, tasarrufun insanda olduğunu, diğer canlıların da insana hizmet amacıyla olduğunu belirtir. Buradan hareketle Yahudiliğin insan merkezci ya da insanı her şeyden üstün kılan bir dini anlayışa sahip olduğu yorumunu yapabiliriz. Nitekim bu yorumu destekleyen bir metinde şöyle geçmektedir: “Göklerin öteleri Rab'bindir ama yeryüzünü insanlara vermiştir.”⁶⁵

⁶¹ Küçük ve diğerleri, s. 274.

⁶² Mezmurlar, 115: 16

⁶³ Solomon, s. 51.

⁶⁴ Tesniye, 11:13-17

⁶⁵ Mezmurlar 115:16

Yahudilik inancı bu bakımdan insan merkezci bir inançtır. Fakat Yahudi ilahiyatçıları insana verilen bu üstünlüğü, mahlûkatın üzerinde hüküm kurmak olarak değil, mahlûkatı korumak üzerine bir anlayış içerisindedir.⁶⁶ Çünkü üsttekinin alttakine karşı bir sorumluluğu vardır. Kutsal kitapta yer alan onları kutsayarak, “Verimli olun, çoğalın” ve “Yeryüzünü doldurun ve denetimimize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun.”⁶⁷ Ayetinde geçen “egemen olun” ibaresini onun üzerindeki hükümdarlığını onu korumaya yönelik bir tutumla değerlendirmişlerdir. İnsan merkezilik, Hristiyanlığın içinde önemli bir tartışma konusu iken Yahudilerde bu tür bir tartışma pek mevcut değildir.⁶⁸

Bir din felsefesi problemiği açısından ele alındığında esasında bütün dinlerde gördüğümüz bu yaklaşımlar evrensel ilkelere uygunluğunu gösterir. Ancak yine de dinin insanlığa vermek istediği bu anlam içeriği, mezhepsel farklılıklar ve dini yorumların felsefi içerikten, düşünceden yoksun olarak anlamlandırılması farklı, dolayısıyla yanlış anlaşılmaya ve yanlış uygulamalarla insanın kendisine ve çevresine zarar verebilmektedir. Bir radikal Yahudi sadece Yahudi olan insanın insan diğerlerini ise yaratık olarak görebilmektedir. Esasında bu tür yorum hiçbir ilahi dinde olamayan şeydir.

2.1.2. Yahudilikte Hayvan

Hayvan hakları çevre konusunda önemli bir yere sahiptir. Bu yalnızca canlıların yaşamına saygıdan ibaret olmayıp ekolojik dengenin korunmasında da hayati öneme sahiptir. Yılanların öldürülmesiyle şehirde farelerin fazla çoğalacağını biliriz. Yaratılan hayvanların her biri ekolojik denge için hikmetlidir. En eski dinlerden olan Yahudilik, bize hayvanlara nasıl davranmamız gerektiği konusunda rehberlik etmektedir. Rab Yehova, hayvana da insana duyduğu gibi merhamet duymakta⁶⁹ ve gazap zamanında bile hayvanları korumaktadır.⁷⁰

⁶⁶ Norman Solomon, **Yahudilik ve Ekoloji**, çev. Mehmet Demirhan, İGDAŞ, 1997, s. 52.

⁶⁷ Tekvin, 1.28.

⁶⁸ Solomon, s. 51.

⁶⁹ Devarim Rabbah 6:1.

⁷⁰ Tanhuma 58:7.

Yahudilik içinde önemli bir yere sahip olan “Sebt günü” yani cumartesi günü, ibadete ve dinlenmeye ayrılan bir gündür. O gün çalışmak, taşıt kullanmak, ateş yakmak yasaktır. Tanrı âlemi altı günde yaratmış ve yedinci gün dinlenmeye çekilmiştir.⁷¹ Bu uygulamanın kaynağı elbette ki Tanah ayetleridir. “Altı gün çalışacak, yedinci gün dinleneceksiniz. Böylece hem öküzünüz, eşğiniz dinlenir, hem de kadın kölenizin oğulları ve yabancılar rahat eder.”⁷² Bu sözler hem insan haklarını hem de hayvan haklarını içermektedir. Tanrı dünyayı altı günde yaratmış ve yedinci günde dinlenmeye çekilmiştir. Tanrı yarattığı insanlardan da yedinci gün dinlenmesini istemiş ve bundaki hikmetleri de söylemiştir. Bu hikmetlerden biri de hayvanların dinlenmesidir.

Sebt gününde hayvanların da dinlenmesini isteyen Kitab-ı Mukaddes’te hayvan türlerinin korunmasına dair ilk bahis şüphesiz Nuh kıssasıdır. Nuh’a yapmış olduğu gemiye her bir hayvandan erkek ve dişisinden alması emredilir.⁷³ Bu bize “Tufan’dan” yalnızca inanan insanlardan ziyade hayvanlarında kurtulmasını isteyen Tanrı’nın yarattıklarına verdiği değeri gösterir. Hayvanlara muamele konusunda Nuh peygamberde başka örnekler de vardır. Örneğin gemide Nuh peygamberin ve oğullarının uyumayıp hayvanları beslediğinden bahsedilir.⁷⁴ Hayvanların selameti için uyumayan bir peygamber elbette bize yol göstericidir.⁷⁵ Kitab-ı Mukaddes’te geçen kuş yuvasından anayı yavrularıyla birlikte almamızın yasaklanması da türlerin devamlılığı açısından önemlidir.⁷⁶

Yahudi kutsal metinlerinden hareketle hayvanların hepsi eşit derecededir, putperest birinin hayvanı da Yahudi birinin hayvanı ile aynı muameleyi hak eder, düşmanın hayvanı olsa bile bu durum aynıdır. Bu konuda herhangi bir ayırım olmaksızın eşit muamelede bulunmayı tavsiye eder.⁷⁷ Hayvanları onlara bakan kişilerin özelliklerine göre ayırmak akli başında her insan için absürt bir durumdur. Günümüze kadar gelmiş olan dinlerin bu durumunda yaşanabilir olmasının ve akla uygun olmasının etkisi vardır.

⁷¹ Küçük, s. 286.

⁷² Mısırdan Çıkış, 23: 12.

⁷³ Tekvin, 6:19.

⁷⁴ Tanhuma, 58:9.

⁷⁵ Yosef Orr ve Yossi Spanier, **Yahudilik ve Ekoloji**, çev. Mehmet Demirhan, İGDAŞ, 1997, s. 88.

⁷⁶ Yasa’nın Tekrarı, 22:6.

⁷⁷ Yosef Orr ve Yossi Spanier, s. 94.

Hayvanlara karşı olan davranışlarımıza yön veren birçok Yahudi kutsal metni vardır. Hayvanların beslenmesi, aç bırakılmaması gerektiğini bu metinler tavsiye eder. Hayvanını beslemeyen bir kişinin kendisinin sofraya oturmasını yasaklar.⁷⁸ Açlık, susuzluk gibi en temel ihtiyaçlar konusunda bile insanın kendine hâkim olması, bencilliğini yenmesi, yaratılanlara değer vermesi istenir. Yine beslenme konusunda bir kişinin, yiyeceğini temin edemeyeceği hayvanı satın alması yasaklanmıştır.⁷⁹ Yahudilik hayvanların beslenme konusunda eziyet edilmesini istememektedir. Bir hayvanın beslenmesine mâni olmak, onu alıkoyup beslememek açık bir eziyettir ve yasaklanan bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: “Hiç kimse onları beslemediği sürece bir hayvan, sığır ya da kuşu alamaz.”⁸⁰

Hayvanlara eziyet edilmesini önleyen bir başka Yahudi kavramı ise “Şehita” kuralıdır. Bu kural başta hayvanın kesilirken acı çekmesini önleme ve ona en az şekilde ıstırap veren bir kesim yöntemidir. Bu yöntemle son derece keskin bir bıçakla ve tek bıçak darbesi ile hayvanın kesimi sağlanır. Kesim işini bu işi yapan özel bir kişi dua eşliğinde ve usulüne uygun bir şekilde gerçekleştirir. Bu şekilde kesimi sağlanan etlere “kaşer” damgası vurulur. Yahudiler kaşer damgası olmayan bir eti yemezler.⁸¹ Bu yöntem hayvanlara eziyet edilmesi karşısında Yahudi inancının hassasiyetinin bir göstergesidir. Yine “Eşeği öküzle beraber koşup çift sürmeyeceksin”⁸² ayeti de kuvvetleri açısından farklı olan iki tür hayvanın aynı işi yapmamasını istemekle hayvanlara eziyet edilmesini yasaklar. Yahudilik inancı yolda düşen bir hayvanı kaldırmayı da bizden istemektedir.⁸³ Bu istekten Yahudiliğin, zor durumda olan hayvana da yardım edilmesini istediği sonucunu çıkarabiliriz

Yahudi kutsal metinlerinde hayvanlara güzel davranışlarda bulunulmasını isteyen birçok ayetle karşılaşırız. Günümüzde yapılan faydasız deneyler ki bu deneylerin önemli bir kısmı kozmetik sektörü içindir, horoz dövüşü ve süs eşyasında kullanmak için vahşice katledilen hayvanlar, en başta Hz. Musa’ya verilen On Emir’e

⁷⁸ Berakhot, 40 a.

⁷⁹ Ketubat, 4:8.

⁸⁰ Yerushalmi Yevamot, 15:3.

⁸¹ R.J. Zwi Werblowsky-Geoffrey Wigoder (ed.), "Kasher", The Oxford Dictionary of the Jewish Religion, Oxford University Press, New York, 1997, s. 393. Aktaran Ali Osman Kurt, “Yahudilik’te Koşer Ve Koşer Ekonomisi”, C.Ü. **ilâhiyat Fakültesi Dergisi** 2010, Cilt: XIV, Sayı: 2 s.105.

⁸² Tesniye, 22:10.

⁸³ Tesniye, 22:4.

aykırıdır. “Öldürmeyeceksin”⁸⁴ emri, haksız yere bir canlıya zarar vermeyi, öldürmeyi yasaklayan bir emirdir. Yahudilik içinde yer alan “Tzaar baalei hayyim” terimi de canlıların acı çekmesini, hayvanlara eziyet edilmesini yasaklayan rabbinik bir terimdir. Bu, tüm hayvanları içine alan, koruyan bir terimdir.⁸⁵

Hayvanlara karşı Yahudilik, mensuplarından hayvanlara karşı şefkatli olmasını ister. Hayvanları da Tanrı yaratmıştır ve inananlar da bunun bilinciyle hareket etmelidir.

2.1.3. Bitkiler

Bitkiler canlı varlıklardır ve bitkinin olmadığı bir yaşam düşünülemez. Bitkiler besin kaynağıdır, milyonlarca hayvanın evidir, oksijen için gereklidir, hastalıkların şifa kaynağıdır, ekolojik dengeyi ayakta tutar ve sayısız nice faydası bulunur. Ağaçların, ormanların, denizdeki bitkilerin, besin olarak aldığımız bitkilerin yerini dolduracak hiçbir şey yoktur. Bitkiler, dinlerin de önemine değindiği bir husustur. Çünkü Tanrı her şeyin yaratıcısıdır. Yahudilik kutsal metinlerinde de bu husus çokça geçer. Yahudilerde yalnızca teoride kalmayan bitkilerin korunması, dini bayramlarla ve bazı ritüellerle pratiğe de dökülmüştür.

Yahudiler için özellikle İsrail topraklarında yetişen her bitki önemlidir ve İsrail’i yeşillendirmek bir görevdir. Yalnızca 40 yıl içerisinde İsrail topraklarına 180 milyon ağaç dikilmiştir.⁸⁶ Bu ağaçlandırma çalışmaları açısından büyük bir rakamdır. İsrail posta pullarında Kitab-ı Mukaddes’ten alıntılanarak yapılan bitki ve çiçek motifleri vardır. Evlerde, çocuklara verilen yalnızca İsrail’i yeşillendirmek için biriktirilen kumbaralar vardır ve bu Yahudi Ulusal Fonu tarafından da desteklenmektedir.⁸⁷ Bu uygulama, küçük yaşta çevre bilincinin kazandırılması için önemli bir uygulamadır çünkü çevreye duyarlılık en başta ailede başlar.

Yahudilikte bir diğer önemli ritüel “Berecha’dır”. Berecha, takdis demektir yani Tanrı’yı kutsayan, yücelten, O’nu öven sözlerdir. Yahudilikte çevre ve bitkilerle alakalı çokça takdis bulunur. İncir, hurma, hoş kokulu bir ağaç görüldüğünde ya da bir

⁸⁴ Çıkış, 20:13.

⁸⁵ Yosef Orr ve Yossi Spanier, s. 96.

⁸⁶ Aubrey Rose, **Yahudilik ve Ekoloji**, çev. Mehmet Demirhan, İGDAŞ, 1997, s. 38.

⁸⁷ Rose, s. 38.

ağacın ilk tohumlarını açtığında takdis edilir. Yaratıcıya hamt edilir ve övülür.⁸⁸ Takdisler, Yahudi izci gruplarının dualarında da yer bulmuştur. Çevre ile iç içe olan bu izci grupları, çevre için Tanrı'ya dua ederler.⁸⁹

Yahudilikte bitkilerin korunması önemlidir ve ağaç söken bir kişinin emirlere karşı geldiği belirtilir.⁹⁰ Faydalı ağaçları kesenlerin nimete eremeyeceği belirtilerek⁹¹ malının bereketlenmesini isteyen kişiye de meyve ağacı dikmesi tavsiye edilir.⁹² Öyle ki meyve ağaçları Yahudi inancında önemli bir yere sahiptir. Örneğin savaş zamanında meyve ağaçlarına zarar vermek yasaklanmıştır. Kitab-Mukaddes'te bu husus şöyle belirtilir; “Bir kentle savaşırken, kenti ele geçirmek için kuşatma uzun sürerse, ağaçlarına balta vurup yok etmeyeceksiniz. Ağaçların ürünlerini yiyebilirsiniz, ama onları kesmeyeceksiniz. Çünkü kırdaki ağaçlar insan değil ki kuşatma altına alsınız. Yalnız ürün vermediğini bildiğiniz ağaçları kesip yok edebilirsiniz. Sizinle savaşan kenti ele geçirene dek kesilen ağaçları kuşatma işinde kullanabilirsiniz.”⁹³ Yahudilikte güneş ya da ay tutulmasının nedeninin ağaçların yok edilmesi olarak görülmektedir. Çünkü Yahudiler güneş ve ay tutulmasını bir ceza olarak görürler.⁹⁴ Bu metinlere dayanarak Yahudi inancında ağaçların kesilmesinin yasak olduğunu, özellikle fayda veren meyve ağaçlarının korunması gerektiğini, malın artması için ağaç dikilmesini aksi takdirde ağaçlara zarar vermenin emirlere karşı gelip ceza sebebi olduğunu belirtebiliriz.

2.2. YAHUDİLİKTE ÇEVREYE İLİŞKİN KUTLAMALAR

2.2.1. Çardak Bayramı

Tişri ayının 15. günü kutlanan çardak bayramı ya da “Sukot” Yahudiler için kutsal bir bayramdır. Bu bayram, Hazreti Musa ile Mısır'dan çıkan İsrailoğulları'nın çölde bulabildikleri dallar ve yapraklardan yaptıkları çardaklarda yaşamlarının anısına kutlanan ve neşe içinde geçen bir bayramdır. Çardak bayramı son hasat

⁸⁸ Rose, s. 40.

⁸⁹ Rose, s. 118.

⁹⁰ Sifri, Hakimler 23.

⁹¹ Pesahim 50 b.

⁹² Betza 15 b.

⁹³ Tesniye 20:19-20.

⁹⁴ Yosef Orr ve Yossi Spanier, s. 86.

zamanına denk gelir. Yahudiler de bu bayramda evlerinde ya da bahçelerinde çeşitli bitkilerle çadır, çardak yaparlar ve orada yedi gün ibadet ve dua eder, ziyafet verirler. Çiçek, hurma, mersin ve söğüt dallarıyla süslemeler yaparlar. Sukot, doğal çevre ile iç içe bir bayramdır. Yahudilerin çevre ile olan ilişkilerinde önemli yer tutar.⁹⁵

2.2.2. Tu Bı Shevat Kutlamaları

Tu Bı Shevat, Şevat ayının on beşinde kutlanan, yeni yıl için ağaç dikme günüdür. Bugün de çocuklar, yetişkinler her Yahudi ağaç dikip kutlama yapar. Her okuldan öğrenciler, öğretmenleriyle ağaç dikme etkinliğine katılır. Çocuklar biraz büyüdüğünde de diktikleri ağaçlara bakma görevi kendilerine verilir.⁹⁶ Bu bayram, doğa için, çevre için oldukça olumludur. Günümüzde ağaçların kesilip beton yapılar yapılması, denize karşı olan ormanların tahrip edilip otellerin inşa edilmesi, ormanların tahrip edilmesi ve buna bağlı olarak hava kirliliğinin giderek artması, ormanlarda yaşayan hayvanların da bundan olumsuz etkilenmesi ve daha sayabileceğimiz pek çok olumsuzlukların yanında Tu Bı Shevat bayramı, önemli bir dini uygulamadır. Çocukların da bu dini törene dâhil edilmesi, onlara küçük yaşta çevre bilincinin kazandırılmasında da etkilidir. Çocuklara biraz büyüyünce kendi diktikleri ağaca bakma görevi verilmesiyle de çocuk, hem diktiği ağaca karşı sorumluluk bilinci geliştirecek hem de ağaçlar onun gözünde daha da değerlenecektir. Tu Bı Shevat bayramı, doğa adına pek çok olumlu sonuçlar veren bir Yahudi, dini uygulamadır.

2.2.3. Toprak

Toprak Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dini için önemli bir kavramdır. Çünkü bu üç dinde de Tanrı, ilk insan Adem'i topraktan yaratmıştır. Yahudilikte de bu böyledir. Tanrı Yehova, toprağa değer vermiştir. Tanrı, Adem'i de topraktan yaratmıştır. Topraktan olan insan da yine toprağa dönecektir. "Rab Tanrı Adem'i

⁹⁵ Rose, s. 37.

⁹⁶ Philip L. Pick, **Yahudilik ve Ekoloji**, çev. Mehmet Demirhan, İGDAŞ, 1997, s. 99.

topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluğunu üfledi. Böylece Âdem yaşayan varlık oldu”.⁹⁷

Yahudi inancında toprak kutsaldır. Her şeyin başında insan topraktan yaratılmıştır. Yahudi inancının toprakla ilgili bir diğer önemli inancı da “vaat edilmiş toprak” fikridir. Bu fikir, Tanrı’nın İsrail topraklarını Yahudilere vermiş olduğu düşüncesine dayanır. Vaat edilmiş topraklar meselesi, her Yahudi için geçerli bir fikir değildir fakat genel olarak İsrail toprakları, Yahudiler için kutsaldır. İsrail’de yaşamayan Yahudiler dahi, İsrail’in topraklarına verimli yağmurlar yağması için dua ederler. Dünyanın her yerinde Yahudi çocuklarının İsrail’in ağaçlandırılması için biriktirdiği mavi beyaz kumbaraları vardır.⁹⁸

Yahudi inancında toprak hem ödül hem de ceza unsurudur. Torağın bereketli olması Tanrı’nın emirlerine uymaya bağlıdır. Toprağın çoraklaşması ya da üzerinde yaşayan insanların sürgün edilmesi de yine Tanrı’nın emirlerine uyulmamasından dolayıdır.⁹⁹Toprağın verimli olması için Tanrı’nın sözünün dinlenmesi gerekmektedir. Tanrı’ya ibadet edilmeli, sözünden çıkılmamalı, güzel ahlak sahibi ve iyi bir insan olunmalıdır. Bir Yahudi için toprağın kuraklığı Tanrı tarafından verilen bir ceza iken bolluk ve bereket de Tanrı tarafından verilen bir ödüldür.

2.2.4. Shemitta Uygulaması

Shemittah, toprağın dinlendirilmesini içeren bir Yahudi emridir. Bu emre göre toprak altı yıl ekilmekte fakat yedinci yıl dinlendirilmektedir. Tanrı bunu Tevrat’ta kesin bir dille şu sözlerle emretmiştir;

*Altı yıl tarlanı ekeceksin ve asmalarını budayıp ürünlerini toplayacaksın. Yedinci yıl ise toprağa tam bir dinlenme, Rabbe kutsal bir Şabat yılı olacak. Tarlanı ekmeyecek ve asmalarını budamayacaksın. Biçer dövenle dökülen taneleri toplamayacaksın ve asmadaki olgunlaşmamış üzümleri toplamayacaksın. Toprağın kendiliğinden vereceği ürünleri yoksulların yiyeceği, geride kalanını da yabanıl hayvanlar yesin. Aynı şekilde hayvanların için ve sürülerin için de yapacaksın.*¹⁰⁰

Shemitta toprağın Şabat’ıdır. Bu uygulama toprak açısından bir dinlenme ifade eder. Yalnızca ölme tehlikesi, susuzluk gibi nedenlerden dolayı sulama vb.

⁹⁷ Yaratılış 2:7.

⁹⁸ Rose, s. 38.

⁹⁹ Levililer 26:27-35.

¹⁰⁰ Levililer 25:1-7.

uygulamalara izin vardır. Kesinlikle ekmek, dikmek, sürmek gibi tarımsal faaliyetlere yedinci yılda izin verilmemiştir. Yedinci yılda toprak herkese aittir. Bir başkasının toprağından izinsiz meyve alınabilir. Hayvanlar dilediğı gibi otlayabilir. Eski devirlerde yedinci yılda çiftçiler, tarım yapmadığı için bir yıl boyunca eğitim görürler, zamanını ilimle geçirirlermiş. Shemitta uygulaması bir Yahudi'ye toprağın asıl sahibinin kendisi olmadığını, toprağın sahibi Rabbi Yehova olduğunu hatırlatır. Toprağın fazlaca kullanılmasını önleyen bu uygulama ile toprak yedi yılda bir dinlenir.¹⁰¹

2.2.5. Su

Su, evrenin yaşam kaynağıdır. Dünyanın dörtte üçünün sularla kaplı olmasına rağmen içme suyu bulmakta günümüzde zorlanılmaktadır. Öyle ki Afrika kıtasında insanlar açlık ve susuzluk çekmektedir. Temiz su bulamayıp kirli sulardan içen insanlara hastalık bulaşabilmekte ve bu hastalıklardan hayatını kaybeden insanlar olabilmektedir. Su kirliliği de dünyamızın önemli çevre sorunlarındanıdır. Fabrika atıklarının denize dökülmesi, kimyasal maddelerin sulara atılması gibi zararlı işlemler hem denizde yaşayan canlılara zarar vermekte hem de suyu tehlikeli bir biçimde kirlletmektedir. Üstelik yiyecek temininde kullanılan deniz ürünleri de insan sağlığını olumsuz etkilemektedir. Yahudilik dininde suyun kıymeti kapsamında “yağmur duaları” özel bir yer kaplar. Hatta Yahudiler çok yağış alan bölgelerde yaşasalar dahi yağmur dualarına devam etmişlerdir.¹⁰²

Suyu kirlletmemek önemlidir ve bu, Rabbinik yasalarında şöyle geçer; “Eğer bir kimse halk yararına çukur kazıyorsa, o kimse ellerini, ayaklarını ve yüzünü yıkayabilir; ancak ayakları çamur ya da pislikle kirlenmişse yıkayamaz. Eğer (su içmek amacıyla) bir kuyu ya da ark (kazıyorsa), (ayakları ister kirli ister temiz olsun) onları yıkayamaz.¹⁰³ Bu yasa bize içme sularının temiz kalması gerektiğini öğretir. Daha geniş bir perspektifle bu yasayı ele aldığımızda yalnızca el, ayak ve yüzümüzü yıkamamak olarak değil suyu her koşulda kirlletmemek olarak düşünebiliriz. Bu düşünceyle bilinçli bir şekilde yaşayan insan, elbette çevresindeki su kaynaklarına

¹⁰¹ Shlomo Riskin, **Yahudilik ve Ekoloji**, çev. Mehmet Demirhan, İGDAŞ, 1997, s. 103.

¹⁰² Rose, s. 38.

¹⁰³ Solomon, s. 63.

daha özenli davranış gösterecektir. Ayrıca su kirliliği kapsamında İsrail, Akdeniz'in temizliği için Birleşmiş Milletler Çevre Programında da vardır.¹⁰⁴

2.3. ÇEVRENİN ISLAHI

Yahudi inancında Tanrı her şeyi yaratmakla kalmamış, ona düzen ve güzellik de vermiştir ve Tanrı hiçbir şeyi eksik bırakmamıştır.¹⁰⁵ O halde insan Tanrı'nın yarattığını bozmamalı ve onu güzel tutmalıdır. Yahudi metinleri bizden harman yerlerinin yerleşim merkezlerinin uzağına kurulmasını istemiştir.¹⁰⁶ Yaşadığımız çevreyi güzel tutmak asli görevlerimizdendir çünkü Rabbin gözleri tüm yıl onun üzerindedir.¹⁰⁷ Güzel görüntü insana haz verir, zindelik kazandırır.¹⁰⁸ Günümüzde çarpık kentleşmenin vermiş olduğu kaos ortamı ruhumuzu daraltmaktadır. Bu sebeple doğal temiz bir ortama gittiğimizde gözlerimiz dinlenmekte ve ruhumuz huzur bulmaktadır.¹⁰⁹

Tanrı çevrenin temizliğine önem vermiştir. Nitekim “Donatımınız arasında yeri kazmak için bir gereç bulunsun. İhtiyacınızı gidereceğiniz zaman bir çukur kazın, sonra da dışkınızı örtün. Tanrınız Rab sizi kurtarmak ve düşmanlarınızı elinize teslim etmek için ordugâhın ortasında dolaşır. Ordugâhınız kutsal olsun ki, Rab aranızda yakışsız bir şey görüp sizden ayrılmasın.”¹¹⁰ Metninde olduğu gibi çevremizi temiz tutmalıyız. Pis bırakmamalıyız. Çünkü Tanrı bundan rahatsızlık duyar ve bizden ayrılır. Bu ise hiçbir Yahudi'nin istemeyeceği kötü bir durumdur.

Yahudilik dininde kutsal yerler önemli olduğu gibi kutsal mekânların temizliği de oldukça önemlidir. Nitekim “Ve Kudüs'teki bir ev, cüzzam yaralarının kirliliği ile ritüel olarak kirlenemez ve içinde bulunan evlerden çıkıntılar veya balkonlar [gezuztraot] inşa edilemez ve Kudüs'te çöplükler kurulamaz ve kimse orada fırınlar inşa edemez ve ilk peygamberlerin zamanından beri orada olan gül bahçeleri dışında, içine bahçeler ve meyve bahçeleri [padesot] dikilemez ve içinde tavuk yetiştirilemez

¹⁰⁴ Rose, s. 39.

¹⁰⁵ Berakhot 43 b.

¹⁰⁶ Bava Batra, 2.

¹⁰⁷ Tesniye 11:12.

¹⁰⁸ Berakhot 57b.

¹⁰⁹ Solomon, s. 61.

¹¹⁰ Yasa'nın Tekrarı 23:13-14.

ve son olarak, Yerusalim'de bir gecede bir ceset bırakılmaz”¹¹¹ sözleri bu açıdan önemlidir. Evlerden çıkıntılar inşa edilemez kuralı ehir düzeni, çarpık kentlememe ve estetik konusunda bizlere yol gösterir. Kudüs'te çöplükler kurulamaz sözü kutsal ehre saygı ve plklerin şehirlerin dışına, yerleşim yerlerinden uzağa kurulması konusunda rehberlik edebilir. Çünkü büyük çöplükler hastalık yaymakta ve yerleşim yerlerine yakın olması insan sağlığını tehdit etmektedir. Tavuk yetitirmemek de kutsal yerlerde koku ve pisliin önüne geçilmek istenmesindedir. Bu metin bağlamında yalnızca kutsal yerlerde değil tüm çevrede uyulması gereken bazı temizlik kurallarını idrak edebiliriz. Din genel olarak yaşam hakkında dnme eylemini, insanlara kutsal kitaplar aracılığı ile yaptırır.

2.4. YAHUDİ ÇEVRE ÖRGÜTLERİ

Günümüz Yahudilerinin kurmuş olduğu birçok evre rgt vardır. Bu rgtleri diğer evre örgütlerinde ayıran en temel zellik, Yahudi inançlarını esas alarak kurulmuş olmalarıdır. Yahudilerin geleneksel uygulamaları canlandırmak, evreye Tanrı'nın istediği gözle bakıp ona göre davranışlarda bulunmak ve çevrenin yararına çalışmak başlıca amaçlarındandır. Burada bu evreci Yahudi kuruluşlarına örnek olarak 1988 yılında Ellen Bernstein tarafından kurulan “Shomrei Adamah” dan bahsedebiliriz. Bu kurulu Yahudi Tu Bi Shevat kutlamalarının gerektiği gibi kutlanmasını sağlamak amacı ile kurulmuştur. Tu Bi Shevat doğa için son derece önemli bir Yahudi geleneidir ve bu geleneği canlı tutmak doğa için gereklidir. Aynı zamanda Shomrei Adamah kuruluu ibadet yerlerinin evre faaliyetlerine örneklik teşkil edecek şekilde düzenlenmesini teşvik etmektedir. Plastik maddelerin yasaklanması, geri dnm çalışmalarının artırılması, organik tüketimin artması için çabalar göstermektedir.¹¹²

Yine bir başka Yahudi evre örgütlerine örnek vermek gerekirse Sheila Chiat'ın bir sinagog evre grubundan bahsedebilir. Başlangıçta kk bir sinagog tarafından çevreyi korumak adına kurulan bu sinagog grubunun faaliyetleri giderek artmış ve günümüzde de çalışmalarını sürdürmektedir. Bu evreci grubunda amacı sinagog

¹¹¹ Bava Kama 82 b.

¹¹² Rose, s. 116.

üyelerini çevre hakkında bilinçlendirmek, geri dönüşüm, enerji tasarrufu, atıkların tanzimi gibi konularda faaliyet göstermek, Tu Bi Shevat kutlamalarını canlandırmaktır.¹¹³

Çevreyi korumak adına kurulan her örgüt son derece yararlı olmakla beraber bu örgütlerin dini kurumlar tarafından kurulması ya da desteklenmesi etkisini artırmaktadır. Çünkü insanlar mensup oldukları dinin mabetlerine gitmekte ve samimi dindarlar dinin emirlerini yapmak istemekte, en azından çabalamaktadır. Din, insan üzerinde etkili bir kurumdur. Dini kurumun desteklediği ve yapmış olduğu her türlü çevre örgütü de bu kapsamda daha etkili olmaktadır.

Din ve çevre ilişkisini Yahudilik dini üzerinden incelediğimiz bu bölümde, Yahudilik dininin genel özelliklerinden bahsedilmiş, çevre ile ilgili dini metinler incelenmiştir. İnsan merkezci bir yaklaşım içinde olan Yahudilik dini, kendini çevreye karşı sorumlu hissetmektedir. Yahudilerin kendi içlerinde uyguladıkları çevreci faaliyetleri olumlu yöndedir. Yahudi çevre kuruluşları da bu konuda etkindir. Fakat Yahudiliğin milli bir din olması evrensel boyutta çevre sorunlarının çözümünde kısıtlı kalmaktadır. Çevreye karşı değer verilmesi istenen metinlerin yanında Yahudilerin, son dönemlerdeki uygulanan savaş politikaları, çevreye olumsuz sonuçlar vermektedir.

¹¹³ Rose, s. 130.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HRİSTİYANLIĞIN ÇEVRE İLE OLAN İLİŞKİSİ

Bu bölümde Hristiyanlık dininin çevre ile olan ilişkisi irdelenecektir. Hristiyanlık inancında, çevreye karşı olan bakış açısı ve bunun pratiğe yansıyan olumlu ve olumsuz yönleri değerlendirilecektir. Bunu yaparken Hristiyanlığın genel özellikleri verilerek çevre ile bağlantılı kaynaklarına başvurulacaktır. Geçmişteki ve günümüzdeki Hristiyanların çevreci uygulamalarından bahsedilecektir.

3.1. HRİSTİYANLIĞIN ÇEVREYE BAKIŞI

Hristiyan kelimesi Yunanca Mesih'e bağlı olmak anlamında "Hristos" kelimesinden gelmektedir. Hristiyanlık günümüzde dünyanın her yerinde mensubu olan Semavi bir dindir. Öz itibarıyla Filistin diyarında doğup gelişme göstermiştir. Tıpkı Yahudilik, İslamiyet gibi tek tanrılı bir din olmakla birlikte Teslis/Üçleme inancına da yer veren ilahi kaynaklı ve ilahi kitabı olan bir dindir. Bu dinin peygamberi Hz. İsa'dır. Hristiyanlık dini de bu bağlamda Nasıra'lı İsa'yı merkeze almıştır. Yahudiliğin içerisinde doğan bir din olması hasebiyle "Yahudi Mesih Hareketi" olarak da değerlendirilmektedir. Hristiyanların Kitabı Mukaddes adını verdikleri kutsal kitap iki bölümden oluşur. İlk bölüm olan Eski Ahit, Yahudi kutsal metinlerinden bölümler içerir. İkinci bölüm ise Yeni Ahittir. Yeni Ahitteki kitaplar Dört İncil, Yirmi bir Mektup, Resullerin İşleri ve Yuhanna'nın Vahyi ile toplamda Yirmi Yedi Kitaptan oluşmaktadır. 39 kitap Eski Ahitten 27 kitap Yeni Ahitten olmak üzere Kitabı Mukaddes, 66 kitaptan oluşur.¹¹⁴

Hristiyanlık inancında her şeyin yaratıcısı Tanrı'dır. Tanrı, her şeye düzen veren, hikmetle yaratandır.¹¹⁵ O halde Hristiyanlık için çevre, ilk başta Tanrı'nın yaratmış olduğu bir unsurdur. Kitab-ı Mukaddes'te bu durumu ifade eden birçok metin vardır."¹¹⁶

¹¹⁴ Küçük, s. 336.

¹¹⁵ Mezmurlar 104-24.

¹¹⁶ Mezmurlar, 104: 24-25.

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dininin ortak inanışlarından biri, Tanrı'nın ilk insan olarak Âdem'i sonrasında ona eş olarak Havva'yı yaratmasıdır.¹¹⁷ Yine üç dinde ortak olan inanışa göre Tanrı Âdem'i Cennet'e koymuş ve bir ağaca yaklaşmasını yasaklamış, fakat Âdem ile Havva bu yasağı çiğnemiş, Tanrı da onları dünyaya göndermiştir.¹¹⁸ Hristiyanlık inancında bu mesele "asli günah" fikrinin yerleşmesine sebep olmuş ve bu dinin inanç şeklini önemli ölçüde etkilemiştir. Hristiyanlık dininin inancına göre her doğan insan atası olan Adem'in günahıyla doğar. Ancak "vaftiz" olunca asli günahından kurtulur. Vaftiz, su ile yapılan bir ayindir.¹¹⁹ Vaftiz, Hristiyan olmanın ilk şartı ve asli gūnahtan kurtulma için bir vesiledir.¹²⁰

Hristiyanlığın çevreye bakışını kutsal metinler üzerinden değerlendirmeye devam edersek, Hristiyanlık inancında her şeyi yaratan Tanrı, hayvanları da yaratmış ve onların yiyeceklerini de temin etmiştir.¹²¹ Tanrı, hayvanlara yapılan her şeyden haberdardır.¹²² Tanrı'nın tüm olanlardan haberdar olması, Tanrı'ya inanan ve onun isteklerini yerini getirmek isteyen dindarların hayvanlara karşı olan davranışlarında etkili olacaktır. Ayrıca Hristiyanlık inancında suyun önemi vardır. Çünkü Hristiyan olmanın ve asli gūnahtan kurtulmanın ilk şartı su ile "Vaftiz" olmaktır. Vaftiz, bazen suya tamamen girerek bazen ıslatılarak ya da benzer bir şekilde suyun kullanıldığı bir ayindir.¹²³ Bu vaftiz ayini kurtuluş için bir vesiledir.¹²⁴ Bu sebeple Hristiyanlarda suyun manevi bir değeri de vardır. Hristiyanlık dininde sevgi ve merhamet kavramının da yeri özeldir. Merhametli olmak konusunda Yeni Ahit'te şöyle bir tavsiyede bulunulmuştur:

"Ne mutlu merhametli olanlara!

Çünkü onlar merhamet bulacaklar"¹²⁵

Merhamet edenin merhamet bulacağı bir bakış açısını benimsemek, doğaya karşı insanların yapacağı eylemlerde etkili olabilir. Hayvanlara, bitkilere, doğaya karşı

¹¹⁷ Yaratılış 2:7, Yaratılış 2:18-25, Bakara/30-35, A'raf/189.

¹¹⁸ Tekvin 3: 8-19.

¹¹⁹ Küçük, s. 352.

¹²⁰ Markos 16:15-16.

¹²¹ Mezmurlar 147.

¹²² Luka, 12: 6.

¹²³ Küçük, s. 353.

¹²⁴ Markos 16:15-16.

¹²⁵ Matta 5. Bab 7.

merhamet eden ve merhametli eylemlerde bulunan insan, Tanrı tarafından merhamet göreceğinin inancında olarak davranışlarına yön verebilir.

Hristiyan metinlerinde çevre konusuna baktığımızda, Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit bölümünde, yani Yahudi metinlerinde doğaya ait daha fazla metin bulurken, Yeni Ahitte doğa ve çevremizi içeren metinler çok daha azdır. Bunun birkaç sebebi olabilir. Öncelikle zaten Hristiyanlık, Yahudiliği esas alan ama onu tamamlama gelmiş bir dindir¹²⁶. Bu sebeple Eski Ahitte yer alan çevre metinleri de kabul edilmiş olur. Başka bir sebebi de Eski Ahit'in hitap kitlesi kırsal alanda yaşayan tarımla uğraşan Yahudilerdi fakat Yeni Ahit'in hitap kitlesi daha çok şehirli insanlardır. Bu gibi sebeplerden dolayı Yeni Ahitte tabii dünyadan daha az bahsedilmektedir.¹²⁷

3.1.1. Hz. İsa'nın Öğütlerinde Çevreden Örnekler

Yeni Ahit'e baktığımızda Hz. İsa'nın sözlerinde, öğütlerinde, benzetmelerinde belirgin bir şekilde çevre metaforunu kullandığını görürüz. Bunun Hz. İsa'nın kırsal çevrede yetişmiş olmasıyla bağlantılı olduğu söylenebilir. Çevre üzerinden olan örnekleri, öğütleri çevreye yaklaşım açısından önemlidir. Çünkü bu, çevre ile iç içe olmayı öğretirken çevreye karşı bakış açısında olumlu değişikliklere sebep olabilir. Yeni Ahit'te Hz. İsa'nın konuşmalarında çevreden örnekler vermesine sıkça rastlarız. Örneğin Hz. İsa, ölümden sonra insanların Tanrı'nın huzurunda gruplara ayrılacağını koyun, keçi ve çoban örneğiyle şu şekilde anlatır;

“Ulusların hepsi O'nun önünde toplanacaklar, O da koyunları keçilerden ayıran bir çoban gibi, insanları birbirinden ayıracak. Koyunları sağına, keçileri soluna alacak”.¹²⁸

Yine başka bir metinde Hz. İsa, göklere egemen olmanın, tarlasına iyi tohum eken çiftçiye şu şekilde benzetir;

İsa onlara başka bir benzetme anlattı: 'Göklerin egemenliği, tarlasına iyi tohum eken adama benzer' dedi. Herkes uyurken, adamın düşmanı geldi, buğdayın arasına delice ekip gitti. Ekin gelişip başak salınca, deliceler de görüldü. Mal sahibinin köleleri ona şöyle dediler: Efendimiz sen tarlana iyi tohum ekin demediniz mi? Bu deliceler nereden çıktı? Mal sahibi bunu bir düşman yapmıştır dedi... Bırakın biçim vaktine kadar birlikte büyüsünler. Biçim vakti orakçılara,

¹²⁶ Matta 5:17.

¹²⁷ Ruth Page, **Hristiyanlık ve Ekoloji**, çev. Mehveş Kayani, İGDAŞ, 1997, s. 51.

¹²⁸ Matta, 25:31-33.

önce deliceleri toplayın diyeceğim, yakmak için demet yapın. Buğdayı ise toplayıp ambarıma koyun .¹²⁹

Yine başka bir metinde Hz. İsa, tövbe eden günahkâr için duyulan sevinci, koyununu kaybedip bulan çoban üzerinden örneklendirmektedir;

Sizlerden birinin yüz koyunu olsa ve bunlardan bir tanesini kaybetse, doksan dokuzu bozkırda bırakarak kaybolanı bulana dek onun ardına düşmez mi? Onu bulunca da sevinç içinde omuzlarına alır; evine döner; arkadaşlarını, komşularını çağırıp onlara, 'Benimle sevinin, kaybolan koyunumu buldum!' der. Size şunu söyleyeyim, aynı şekilde gökte, tövbe eden tek bir günahkâr için, tövbeyi gereksinmeyen doksan dokuz doğru kişi için duyulandan daha büyük sevinç duyulacaktır. ¹³⁰

Hz. İsa bu ve benzeri birçok sözlerinde doğadan, hayvanlardan misaller vermektedir. Bu şekilde insanlara nasihat etmektedir. İnsanlar hem aşına oldukları bu kavramlar üzerinden kendilerine verilen öğütleri anlamakta hem de doğaya karşı dini bir bakış açısı kazanmaktadır.

3.2. İNSAN MERKEZCİLİK, SÖMÜRGEÇİLİK VE ÇEVRE KRİZİ KARŞISINDA KİLİSEYE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Günümüzde çevre tahribatı konusunda, Kiliseye yöneltilen pek çok eleştiri bulunmaktadır. Bu eleştirilere göre çevre tahribatında Kilisenin de rolü vardır. Bunun başlıca sebebi Hristiyanlığın her canlıya eşit gözle bakmamasıdır. Çünkü Hristiyanlıkta yaratılış hiyerarşisi vardır. İnsan bu yaratılış hiyerarşisinde en üst mertebededir. Hristiyanlıkta kâinatın en önemli unsuru insandır. Kutsal kitapta bu üstünlük şu şekilde geçer;

“Nerdeyse bir tanrı yaptın onu,

Başına yücelik ve onur tacını koydun.

Ellerinin yapıtları üzerine onu egemen kıldın,

Her şeyi ayaklarının altına serdin.”¹³¹

Hristiyanlıkta insan, Tanrı'nın suretinde ve her şeye hâkim olması için yaratılan varlıktır.¹³² Bu üstünlük Hristiyanlığın insan merkezci bir din olmasına sebebiyet vermiştir. Hristiyanlığa yöneltilen en önemli eleştiri diğer varlıklara önem vermemesi dolayısıyla çevreye karşı keyfi bir tutum içinde olmasıdır. İnsan en önemli varlıktır ve

¹²⁹ Matta, 13:24-29.

¹³⁰ Luka, 15:3-6.

¹³¹ Mezmurlar 8.

¹³² Tekvin 1:26.

diğer canlılar insana hizmet etmek için vardır. Örneğin Hristiyanlık düşüncesinin şekillenmesinde önemli yeri olan Aziz Augustine'e (13 Kasım 354 – 28 Ağustos 430) göre Tanrı'nın Krallığında tabiata yer yoktur. Bu Krallık ebedi ruhlara aittir.¹³³ Yine yakın zamanda Amerika'da iç işleri bakanı olan James Watt, Hz. İsa'nın yakın zamanda dönüp dünyayı kurtaracağına olan fundamentalist bir inançla, çevreye karşı yapılan zararlı uygulamaları önemsememiştir. Çünkü ona göre Hz. İsa dönecek, bu günah dolu dünyayı yok edecek, seçilmiş olanlarla yeni bir dünya yaratacaktır. Bu yüzden şu an yaşadığımız dünyayı güzelleştirmek gereksizdir.¹³⁴

Hristiyanlığın çevreye karşı bakışında önemli değişiklik meydana getiren olaylardan biri Protestanlık mezhebinin kurulmasıdır. 16. Yüzyılda Martin Luther'in(d. 10 Kasım 1483 - ö. 18 Şubat 1546) öncülüğünde Kilise'nin baskıcı, keyfi ve yanlış tutumlarına bir tepki olarak doğan Reform hareketi kısa sürede tüm Hristiyan dünyasını etkilemiştir. Reform hareketinin başlıca savunduğu fikirler, İncil'i herkesin okuyabilmesi, Hristiyanlığın Kiliseden değil asli kaynaklardan herkesin öğrenebilmesidir. Kilisenin otoritesine karşı başlatılan bu savaşta çevreye karşı bakışta da değişiklikler olmuştur. Çevre eleştirilerinin odağında olan Kalvenizm de Protestanlığın bir koludur. Fransa'daki Reform hareketinin öncüsü olan Jean Calvin'e (d. 10 Temmuz 1509 - ö. 27 Mayıs 1564) göre hidayete yalnızca Tanrı'nın seçtiği kulları ulaşabilir. Bu ilahi seçilmişliğe yalnızca Tanrı karar verebilir. Hiç kimse bunu değiştiremez. Seçilmiş bir kişinin iyi ya da kötü eylemlerinin ilahi hidayete ermesinde bir etkisi olmaz.¹³⁵ Bu düşünceden seçilmişler dışında kimsenin önemi olmadığı, başka insanlara çevreye karşı istediğimizi yapmanın bir problem teşkil etmeyeceğini çıkarırız. Kalvenizm'den doğan kapitalist ruhla ve bu ilahi seçilmişlikle birlikte merhametsiz ve katı iş uygulamaları ortaya çıkmıştır. Bu sebeple tabiatı sövmeye izin veren düşünce şeklinin eleştirilerinde, Calvinist bakış açısı yatar.¹³⁶ Son beş yüz yıl içinde keşif faaliyetleri ile Avrupa kültürü ve Avrupa Hristiyanlığı dünyaya yayılmıştır. Avrupalıların gelişme hırsları ve dünyayı kullanılacak bir nesne olarak görmeleri karşısında sömürgecilik hızla artmıştır. Sömürge bölgelerinden hızlı ve aşırı kazanç sağlayan sömürgeciler, işgal ettikleri bölgeleri tahrip etmişlerdir. Adalar,

¹³³ Pergamonlu John, **Hristiyanlık ve Ekoloji**, çev. Mehveş Kayani, İGDAŞ, 1997, s. 76.

¹³⁴ Martin Palmer, **Hristiyanlık ve Ekoloji**, çev. Mehveş Kayani, İGDAŞ, 1997, s. 131.

¹³⁵ Küçük, 375.

¹³⁶ Palmer, s. 131.

denizler, ormanlar yağmalanmış, hayvanlar katledilmiş ve sömürülmeyen her şey değersiz kabul edilmiştir. Bu vahşeti Kilise uzun bir süre ya desteklemiş ya da sessiz kalmayı tercih etmiştir. Sömürgeci devletlerin çoğu Hristiyan devletidir. Kilise bu devletler üzerinde etkili olmasına rağmen bu sömürgecilik vahşetinin durması için hiçbir şey yapmamıştır.¹³⁷ Bu sömürge faaliyetlerinden en çok etkilenen kuşkusuz doğa olmuştur. Çevrecilerin Hristiyanlığa ve Kiliseye karşı eleştirilerinde, Kilisenin bu sömürge faaliyetlerine karşı tutumları da vardır.

3.2.1. Manastır Öğretilerinde Çevre

Hristiyanlık dini, çevre üzerine birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Kalvinistler, insan merkezci metinler, sömürgeci uygulamalar eleştirilerin odağındadır. Fakat tüm bunlara rağmen Hristiyanlıkta çevre adına olumlu katkıları olan birçok ekol, grup, kuruluş, vakıf vardır. Bunlardan biri de Aziz Benedikt'in kurmuş olduğu manastırdır. Bu manastırlar, M.S. beşinci yüzyılda Aziz Benedikt tarafından kurulmuştur. Benedikt, bencil zevkleri reddedip sade bir yaşam sürmeyi öneren, diğer manastırlardan farklı olarak insanlardan uzak kalıp inziva hayati sürmeyi istemeyen bir yaşam tarzı geliştirdi. Bu Benedikt tarzı manastır yaşamı toplumla birlikte ve toplum için bir yaşamdır. İnsanlarla ve tabiatla barış içerisinde bir yaşamdır. Bu yaşamda Tanrı, merkezdedir. Onlar Kitab-ı Mukaddeste geçen insanın tabiata "hükmetmesini" onun üzerinde keyfi bir tutum içinde olması olarak görmemişlerdir. Onlar yine Kitab-ı Mukaddeste geçen insanın Bahçe'ye "baksın ve korusun diye" konulduğundan hareketle sorumluluk bilinci içinde bir tutum gerçekleştirmiştir. Böyle bir bakış açısıyla manastır üyeleri tüm Avrupa'da ormanlara bakmışlar, çorak arazileri ıslah etmişler, uzak arazileri ormanlaştırmışlardır. Manastır üyelerinin birçoğu öldüklerinde miras olan topraklarını bağışlamışlardır. Benedikt tarzı manastır yaşamı 1500 seneden fazla sürmüştür ve etkisini günümüze kadar göstermiştir. Benedikt tarzı manastır yaşamının beş ana ilkesi vardır; övgü, tevazu, idare, el işçiliği ve cemiyet hissi. Övgü, Tanrı'nın tabiatta yarattığı her şeyin içindeki ahengi görmek, bunları övmek, övgü dolu metinler olan "Mezmurları" okumaktır. Her yaratılana iyi, güzel ve şükran içinde bir

¹³⁷ Freda Rajotte ve Elizabeth Breuilly, **Hristiyanlık ve Ekoloji**, çev. Mehveş Kayani, İGDAŞ, 1997, s.13.

bakışla bakmaktır. Tevazu, alçak gönüllü olmak, hiçbir şeyi istiflememek, statüsü ne olursa olsun eşit olmak, israf etmemek ve kibirli olmamaktır. İdare, manastırın idaresini yapan kişinin yaptıklarından hesap vermesi, şeffaf olması, cemiyeti toparlayıp idare etmesi demektir. El işçiliği ise doğayı kişinin kendi elleriyle düzenlemesi, bir ağacı dikmesi, taşları temizlemesi, akarsuyu temizlemesi gibi kişiye kendini doğaya karşı sorumluluk alması ve doğayla bir bağ kurmasını sağlayan her türlü el işini yapması demektir. Son olarak cemiyet ilkesi de asil, köylü, eğitimli, cahil kim olursa olsun hep yan yana olmak, eşit olmak ve birlik olmak demektir.¹³⁸

Aziz Benedikt'in kurmuş olduğu ve yüzyıllarca aktif bir şekilde faaliyet gösteren bu manastırlar şüphesiz doğamız için çevremiz için son derece yararlı uygulamaları olan bir kuruluştur. Bu manastırların, çevreye karşı olan katkıları bir yana çevre üzerine çok yapıcı bir bakış açıları da vardır. Manastır yaşamı süren rahiplerin birçoğu kendini insanlardan uzak, küçük hücrelerde, inzivaya çekilerek bir yaşam sürerken Benedikt'in manastırı, insanlık ve çevre ile iç içedir. Bu yönüyle diğer manastır yaşamlarından ayrılır. Bu manastırlar, Tanrı'ya ve onun yarattıklarına karşı sorumluluk bilincindedir. Hristiyanlığın kutsal metinlerini kendi çıkarlarına göre değil, olması gerektiği gibi yorumlamışlar ve bu sebeple beşinci yüzyıldan günümüze kadar adından övgü ile bahsedilen bir grup olmuşlardır.

Hristiyanlığın içinde çevre faaliyetleri ve çevreye karşı olumlu, dini bir bakış içerisinde olanlardan bir diğeri de Aziz Fransis'tir. 12. Yüzyılın sonlarında İtalya'da doğan Aziz Fransis, Kiliseye karşı güvenin sarsıldığı bir dönemde hem kişisel yaşantısı hem de tabiat öğretileri ile günümüzde halen övgü ile anılan bir şahsiyettir. Aziz Fransis, İsa'nın Tanrılık vasfından ziyade insani yönünü vurgulamış, kendi yaşamında Mesih gibi olmayı göstermiştir. Oldukça sade ve tevazu içinde bir yaşam sürmüştür. Vaazları, meselleri ve ihtiyaç sahiplerine olan yakınlığı sebebiyle ikinci bir Mesih olarak görülmüştür. Fransis tabiata Tanrı'nın bir lütfu olarak bakmıştır. Canlı ve cansız tüm varlıkların, örneğin dağların, tepelerin, suların, her şeyin Tanrı'yı sevdiğini, Tanrı'nın da onları sevdiği fikrini benimsemiştir. Bu düşüncesiyle cansız varlıklar da dahil tüm yaratılana sevgi dolu bir bakış açısıyla bakmayı öğretmiştir. Daha önceleri Kilise, yayılmış olduğu bölgede tabiata tapan dinlerle savaşmış, tek tanrılı bir inancı benimsetmek için çaba sarfetmiştir. Bu sebeplere Kilise, doğaya bir ruh atfetmekten

¹³⁸ Joan Chittister, **Hristiyanlık ve Ekoloji**, çev. Mehveş Kayani, İGDAŞ, 1997, s. 92.

hep kaçınmıştır. Fakat Aziz Fransis, Tanrı'yı bir "Yaratıcı Ana" olarak görmüş, yaratılanlara karşı sevgi duymanın Tanrı'ya da sevgi duymak anlamında olduğu görüşünü benimsemiştir. Ona göre yaratılan tüm varlıklar aynı ailenin birer parçasıdır. Bu sebeple Fransis, kuşlardan, hayvanlardan bahsederken "kardeşlerim" demiştir.¹³⁹ Tabiatla kardeş olma fikri, Kilise içerisinde yepyeni bir düşünce şeklidir. İnsan hariç diğer varlıkları değersizleştirmek yerine kardeş olarak görmek, şüphesiz çevreye olan davranışlarımızı da düzenleyecektir. Fransis'in düşüncesinde olan tabiatla bir ruh atfetme fikri, dinin tevhit inancına zarar getirmez. Yaratılanla yaratıcı adına bir bağ kurmayı gerektirir.

Fransiskan hareketinin önde gelen iki ismi Duns Scotus (1265 – 1308) ve Roger Bacon'dur. (1220 – 1292) Onlar tabiatı araştırırken kuru kuruya bir araştırma içerisinde değil, tabiatı sevgi ile araştırma girişimine girmişlerdir. Tabiatı Tanrı'dan dolayı merak edip incelemişlerdir. Fransis'in düşünceleri çevre adına çok kıymetlidir. 1979'da Papa 2. John Paul, Aziz Fransis'i ekoloji için koruyucu Aziz ilan etmiştir.¹⁴⁰ Doğaya, sevgi ile kardeşçe ve Tanrı'nın sevgisi ile birleştirerek bakma fikri, çevre adına yapılan faaliyetlerde olumlu sonuçlar doğuracaktır. Dinin insanlar üzerindeki etkisi geçmişte olduğu kadar günümüzde de fazladır. Dinin içerisinden çıkan çevreye ait güzel düşüncelerin sonucu olumlu ve etkise de fazla olacaktır.

3.2.2. Günümüzdeki Kiliselerin Çevreye Karşı Tutum ve Faaliyetleri

Günümüzde çevre tahribatının önemli bir sorun olması inkâr edilemez bir gerçekliktir. Bu konuda neredeyse tüm dünya fikir birliği içerisindedir. Devletler çevre koruma faaliyetlerinde bilfiil aktif durumdadır. Bu konuda ülkelerin çeşitli politikaları bulunmaktadır. Yalnızca devletler değil, dini kurumlar da çevre adına eylemlerde bulunmaktadır. Hristiyan dünyası da çevre konusunda günümüzde geçmişten daha çok faaliyet göstermektedir. Gerek Kiliselerin açıklamaları gerek faaliyetleri ile Kilise, insanlara çevre bilinci kazandırmaya çabalamaktadır. Bu kapsamsa Kilise, çevre faaliyetlerine katılma ve destekleme konusunda daha aktif çalışmaktadır.

¹³⁹ Peter Hooper ve Martin Palmer, **Hristiyanlık ve Ekoloji**, çev. Mehveş Kayani, İGDAŞ, 1997, s.107.

¹⁴⁰ Hooper ve Palmer, s. 117.

Kiliseler, bulunduğu bölgelerde çevre koruma projelerine destek vermektedir. Örneğin Güney Hindistan'da denize ve deniz canlılarına zarar veren trolleri (denizin dibini tarayan büyük bir ağ) protesto etmek için yapılan yürüyüşlere katılmıştır. Kanada, Hindistan ve Avustralya'da bulunan Kiliseler, büyük baraj projelerini protesto etmişlerdir. Sovyetler Birliği'nde nükleer güç istasyonlarının kurulmasına karşı çıkmak için protesto yürüyüşü düzenlemişlerdir.¹⁴¹

1990 yılında Ortodoks Yunan Kilisesi, Ormylia projesi ile organik tarım ve organik çiftlik alanları oluşturmuş ve bu konuda örneklik teşkil etmiştir. Kanada'da bulunan, Hutteriteler, Mennoniteler gibi Protestan mezhepleri, geleneksel tarım yapan gruplardır. Bu gruplar, tarımda traktörler yerine atlar kullanmakta, zirai hiçbir böcek ilacı ya da kimyasal kullanmamaktadır. Yine Mennonite Merkez Komitesi değişen şartlara uygun tarım yöntemleri geliştirmek için çabalamaktadır. Tarım topraklarının azalması sebebi ile Mennonite çalışanları, ekinlerin arasına toprağı beslemesi için ağaç dikme gibi faaliyetler üzerinde çalışmaktadırlar.¹⁴²

İngiltere'de Milton Keynes'te bir Anglikan Kilisesi, kâğıt, cam, metal, plastik gibi malzemeleri geri dönüştürmek için bir tesis kurmuştur. Geri dönüşüm faaliyetlerinde The Salvation Army (Kurtuluş Ordusu) Kilisesi, kullanılmış eşyaları toplayarak ihtiyaç sahiplerine vermektedir.¹⁴³

Kosta Rika, Endonezya ve Ekvator'daki ormanların korunması adına Dünya Kiliseler Konseyi, seminerler düzenlemektedir. Ayrıca Vatikan, Tropikal Ormanlar ve Türlerin Korunması adlı bildiriye yayınlamıştır.¹⁴⁴

Kenya'da Hristiyanlık hakkında bilgi edindirici kitaplar dizisinde Hristiyanlığın çevreye bakış açısı ile ilgili müstakil bir bölüm de vardır. Filipinler'deki Kilise de çocuklara çevre bilinci kazandırmak adına çevreye ait değerleri içeren hikâye kitapları yayınlamıştır.¹⁴⁵

¹⁴¹ Freda Rajotte ve Elizabeth Breuilly, **Hristiyanlık ve Ekoloji**, çev. Mehveş Kayani, İGDAŞ, 1997, s. 153.

¹⁴² Rajotte ve Breuilly, s. 154.

¹⁴³ Rajotte ve Breuilly, s. 155.

¹⁴⁴ Rajotte ve Breuilly, s. 155.

¹⁴⁵ Rajotte ve Breuilly, s. 156.

3.3. HRİSTİYAN ÇEVRE ÖRGÜTLERİ

Kiliselerin yerel bölgelerde çevre adına faaliyetlerde bulunmasının yanı sıra Hristiyanların dini bir çerçevede kurmuş oldukları çevre örgütleri de bulunmaktadır. Bunlardan birkaçına örnek vermek gerekirse A Rocha Vakfı ve Yaşayan Dünya Kilise Mezarlıkları Projesini örnek gösterebiliriz.

Dünya çapında 20 den fazla ülkede var olan A Rocha Vakfı, Tanrı'nın yaratılışla ilgilenme çağrısını yerine getirmek ve çevreyi korumak için kurulan Hristiyan çevre kuruluşudur. Bu vakfın amaçları; ekolojik izleme ve araştırma, habitatların korunmasına ve eski haline getirilmesine yönelik pratik önlemler alma, çevre eğitimi ve toplumsal yardım yoluyla doğanın korunmasına yardım etme gibi çevresel faaliyetler düzenlemektir.¹⁴⁶ İngiltere'de Yaşayan Kilise Mezarlıkları Projesi de kiliselerin mezarlıklarını ekolojik anlamda düzenleme üzerine tavsiye ve destek veren proje kapsamında çalışan bir kuruluştur.¹⁴⁷

Din ve çevre ilişkisini Hristiyanlık dini üzerinden incelediğimiz bu bölümde, Hristiyanlık dininin genel özelliklerinden bahsedilmiş, çevre ile ilgili dini metinler incelenmiştir. Fakat Yeni Ahitte, çevreye dair metinler azdır. Bu sebeple Eski Ahitten örnekler de alınmıştır. Hz. İsa'nın öğütlerinde çevreyi bir metafor olarak kullanması da çevreye bakışta önemlidir. İnsan merkezci bir yaklaşım içinde olan Hristiyanlık dininin bu tutumu zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Örneğin Haçlı Seferleri ve sömürgeci uygulamalar karşında çevreye yapılan olumsuz müdahaleye destek veren ya da sessiz kalan Hristiyanlar, çevre krizinin büyümesiyle son dönemlerde tutumunu değiştirip çevreci bir yol izlemiştir. Bu kapsamda son dönemlerde Kiliselerin çevreci faaliyetler içinde olması da önem teşkil etmektedir

¹⁴⁶ Rajotte ve Breuilly, s. 153.

¹⁴⁷ Rajotte ve Breuilly, s. 153.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM DİNİNİN ÇEVRE İLE OLAN İLİŞKİSİ

Bu bölümde İslam dininin çevre ile olan ilişkisi irdelenecektir. İslam dini inancında, çevreye karşı olan bakış açısı ve bunun pratiğe yansıyan olumlu ve olumsuz yönleri değerlendirilecektir. Bunu yaparken İslam dininin genel özellikleri verilerek çevre ile bağlantılı kaynaklarına başvurulacaktır. Geçmişteki ve günümüzdeki Müslümanların çevreci uygulamalarından bahsedilecektir.

4.1. İSLAM DİNİNİN ÇEVREYE BAKIŞI

Kelime anlamı teslim olmak, itaat etmek ve terim anlamı da peygamberin getirdiklerini kabul etmek anlamında olan İslam dini, semavi dinlerin sonuncusudur. 7. Yüzyılda Arap Yarımadası'nda başlayan bu dininin kutsal kitabının adı Kur'an-ı Kerim'dir. İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed (571-632) olmakla beraber İslamiyet kendisinden önce gelen peygamberleri de kabul eder. Fakat İslam dini, kendinden önce gelen peygamberlerin kitaplarının tahrif edildiğine, dinin aslının bozulduğuna inanmaktadır.¹⁴⁸ Bu sebeple son peygamber olan Hz. Muhammed'in getirdiğine iman edenler kurtuluşa ereceklerdir.¹⁴⁹ İslam dini, tevhit inancına sıkı sıkıya bağlıdır. Bu dinde yaratıcının adı Allah'tır. Allah tektir. Allah her şeyin yaratıcısı, her şeyin sahibidir. En büyük ve en güçlü olan O'dur. Allah, ol deyince her şey olur. Allah'ın gücü her şeye yeter. Ondan başka ilah yoktur.¹⁵⁰

İslam dini her şeyden önce çevreye Allah'ın bir eseri olarak bakar. Allah, tüm kâinatı yaratmıştır. Kâinata düzen vermiştir. Allah kâinatta bir düzen yaratmıştır.¹⁵¹ Her yaratılan nizami bir şekilde yaratılmış ve nizam içinde varlığını sürdürmektedir. Allah'ın yarattığı her şeyde bir hikmet vardır.¹⁵² Örneğin güneş, ay, yıldız ve gezegenler Allah'ın emri ile bir amaç içinde yörüngelerinde dönerler. Dağlar, taşlar, denizler Allah'ın emri ile bir vazife içinde var olurlar. Tüm mahlûkat Allah'ı zikreder. İslam dininde her şey Allah'ın izni ile gerçekleşir. Nitekim Allah'ın izni olmadan bir

¹⁴⁸ Küçük, s. 403.

¹⁴⁹ Kuran, 24/51.

¹⁵⁰ Kuran, 2/255.

¹⁵¹ Kuran, 54/49.

¹⁵² Kuran, 20/53-54.

yaprak dahi düşmez.¹⁵³ Tüm bunlardan çıkaracağımız sonuçların başında İslam'da çevrenin yaratıcı ile doğrudan bağlantılı olduğu fikridir. O halde Müslümanlar için çevredeki görüp göreceği her şey Allah ile bağlantılıdır.

Kur'an-ı Kerim'de "Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık."¹⁵⁴ ve "Yeri de yaydık, ona sabit dağlar yerleştirdik ve orada ölçülü (bir biçimde) her şeyi bitirdik."¹⁵⁵ Şeklinde insanlığa hitap etmektedir. Bu ayetlerden kâinatı yaratan Allah'ın kâinata bir düzen ve ölçü verdiğini anlarız. Yine Kur'an-ı Kerim'de "Yeryüzünü sizin için bir döşek yapan, orada size yollar açan ve gökten su indiren O'dur." dedi. İşte biz, bu su sayesinde çeşitli bitkilerden çiftler çıkarmaktayız. Hem yiyiniz hem de hayvanlarınızı güdünüz; gerçekten bunda doğruya kılavuzluk eden akıl sahipleri için birçok deliller vardır."¹⁵⁶ Şeklinde ifade edilerek sadece yaratılan düzene örnek verilmediğini aynı zamanda bu yaratılanların hikmetlerini insanların düşünmesini istediğini ve buna teşvik ettiğini de anlarız. Yani yaratan Allah, evreni bir ölçü ve düzenle inşa etmiş ve kullarının da bunun üzerine düşünmesini defalarca vurgulamıştır.

Yüce Allah Kitabında, "Allah'ın emirlerini umursamayan şu insanların yaptığı hatalar yüzünden karada ve denizde fesat ortaya çıktı, nizam bozuldu. Doğru yola ve isabetli tutuma dönsünler diye Allah, yaptıklarının bazı kötü neticelerini onlara tattırır."¹⁵⁷ Sözleri ile yeryüzünde nizamın bozulmasının sebebi olarak insanların Allah'ın emirlerine uymaması ve hatalar yapması olduğunu vurgular. Buradan hareketle yaşadığımız çevrenin İslam dinindeki yerinin ve öneminin ne denli çok olduğunu anlayabilir. Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın her şeyin yaratıcısı, evrene düzen koyucusu olduğu belirtilirken aynı zamanda pek çok ayetinde de insanların çevreye nasıl yaklaşması konusunda yol gösterir. "...Şüphe yok ki Allah çokça temizlenenleri sever"¹⁵⁸ ve "Ey Âdemoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin, yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez."¹⁵⁹ gibi ayetler de insanların temiz olmalarını ve israf etmemeleri gerektiğini, israf edenlerin Allah tarafından

¹⁵³ Kuran, 6/59.

¹⁵⁴ Kuran, 54/49.

¹⁵⁵ Kuran, 15/19.

¹⁵⁶ Kuran, 20/53-54.

¹⁵⁷ Kuran, 30/41.

¹⁵⁸ Kuran, 2/222.

¹⁵⁹ Kuran, 7/31.

sevilmeyeceğini vurgular. Günümüzde çevre kirliliği ve her türlü kaynağın gereksiz tüketimini göz önüne aldığımızda bu uyarı önemlidir. Bu tarz uyarılarının Kur'an-ı Kerim'de sıkça yapıldığını görebiliriz. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de yine başka bir ayette “Göğü Allah yükseltti ve mizanı O koydu, sakın dengeyi bozmayınız!”¹⁶⁰ Şeklindeki ifadesiyle dengeyi bozmaması konusunda insanlar uyarılmıştır.

Kur'an-ı Kerim'de çevreyle ilgili öğüt ve tavsiye veren yaklaşık 500 ayet vardır. İslam dini, yaratılan her canlı türünü birer ümmet olarak görür.¹⁶¹ Hayvanlar bir ümmettir. Ağaçlar bir ümmettir. Bu bilinçle yaratılan her varlık değerlidir. Tanrı'nın yarattıklarına değer vermesi, aynı zamanda bizim de değer vermemizi istemesi anlamına gelir. Nitekim bu konuda Hz. Muhammed şöyle demiştir; “Bütün mahlûklar Allah'ın kullarıdır ve kim Allah'ın kullarına iyilik ederse Allah'ın katında en çok sevilen odur.”¹⁶² Bu sözün insanlara çevre hakkında kazandırmak istediği bakış açısı önemlidir. İman eden ve yaratıcısı tarafından seilmek isteyen Müslüman, Allah'ın yarattığı tüm kullarına iyilik yapmak isteyecektir. Hayvanlara, bitkilere, doğaya, yeryüzüne faydalı olmaya çalışacaktır. “Allah katında en sevilen odur” sözünü bir başka şekilde de yorumlayabiliriz. Allah yarattıklarına iyilik eden kimseyi seviyorsa yarattıklarına kötülük edeni de sevmeyecektir. O halde Müslümanın çevreye bakışında, Tanrı tarafından sevilme ümidi ile kâinattakilere iyilik yapma ya da Tanrı tarafından sevilme korkusu ile kötülükten uzak durma olacaktır.

İslam dininde yer alan önemli bir kavram da “emri bil maruf nehyi anil münker”¹⁶³ yani iyiliği emretmek kötülükten menetmektir. Bu kavram pek çok konuda Müslümanlara sorumluluk yüklerken çevre konusunda da görevler verir. Kur'an-ı Kerim'de Allah, “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.”¹⁶⁴ Şeklindeki ifadesiyle insanlardan iyiliği emretmelerini kötülükten menetmelerini istemektedir. İnanan müminler, bir kötülük gördüğü zaman onu düzeltmek için çabalamalıdır. İyilik yapma ve iyiliği yayma gayreti içinde olmalıdır. Bu kaideyi uygulayan insan, çevresinde doğaya zarar veren bir fabrika kurulduğunu gördüğünde, o fabrikanın kurulmaması için gerekli yerlere başvuruda bulunmalı ya da çevre örgütlerine bu konuda destek

¹⁶⁰ Kuran, 55/7-8.

¹⁶¹ Kuran, 6/38.

¹⁶² **Hadis Veri Tabanı**, Keşfu'l-Hafa <https://www.hadisveritabani.info>. (Erişim 18.12.2023)

¹⁶³ Kuran, 3/104.

¹⁶⁴ Kuran, 3/104.

vermelidir. En basit örnekle yere çöp atan bir kişiyi güzellikle uyarmalıdır. İyiliği yaymak adına kendisi çevreye karşı duyarlı bir insan olarak örnek olmalıdır. Yetiştirdiği çocuklar ya da yakınlarına, çevreye karşı iyilik yapmayı öğretmelidir. Fidan dikmeli ve bunu etrafındakilere tavsiye etmelidir. Gündelik yaşamdan yola çıkarak bu ayeti uygulamak kişiye ve çevreye oldukça yararlı olacaktır. Herkes kapısının önünü süpürse çöpçülere gerek kalmaz, mantığı ile yaşamalıdır. İslam dininin, insanlardan iyiliği emredip kötülükten menetmesini istemesi, çevreye karşı olumlu davranışları da kapsar.

4.1.1. İnsan

İslam dininde de Yahudilik ve Hristiyanlık gibi bir yaratılış hiyerarşisi vardır. Yine İslam dininde de yaratılanlar arasında üstün olan insandır.¹⁶⁵ Fakat İslamiyet'teki bu üstünlük insana neredeyse keyfi bir alan bırakmamıştır. Bunların en başında kendini büyük görme ve kibir yasaklanmıştır.¹⁶⁶ Daha sonra insana halifelik görevi verilmiştir.¹⁶⁷ Bu görev kapsamında insana üstünlükten ziyade sorumluluk verilmiştir. İnsan eşref-i mahlûkattır ve buna uygun olması istenmektedir.

Kur'an-ı Kerim, insanın en güzel bir şekilde yaratıldığından bahsederken onun, davranışlarıyla aşağıların aşağısında bir mertebeye de inebileceğini söylemiştir.¹⁶⁸ İnsan, varlıklar arasında değerlidir fakat kötü eylemlerde bulunursa kendini çok aşağı bir mertebeye düşürebilir. Bu sebepten dolayı İslam dininde insana değer verilmesi bir türçülük değildir. İnsanın değeri ancak iyiliği ve kötülüğü oranında değişir.

İslam dininde insanın belirli rolleri vardır. Bu roller üç ana başlıkta toplanmıştır. İnsanın bu dünyadaki ilk rolü, Allah'a ibadet etmektir. Çünkü Allah, insanı kendisine ibadet etsin diye yaratmıştır.¹⁶⁹ İbadet, Allah'ın emirlerine uymaktır. Allah'ın yasakladıklarını yapmamak, kendisinden istenileni yapmaktır. İslam dininde namaz, oruç, zekât ve haccın yanı sıra birçok davranış ibadet sayılmıştır. Örneğin bir kadının evinin işlerini Allah rıza için yapması, ibadettir. İnsanın ikinci rolü, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmaktır. Allah'ın halifesi olmak adaleti sağlamak ve iyiliği

¹⁶⁵ Kuran, 17/70.

¹⁶⁶ Kuran, 31/18.

¹⁶⁷ Kuran, 6/165.

¹⁶⁸ Kuran, 95/4-5.

¹⁶⁹ Kuran, 51/56-58.

yaymaktır. Tıpkı bir devlet memuru nasıl ki devletin temsilcisidir ve nasıl ki görevine layık olmaya çalışıyorsa, Allah'ın halifesi olan insan da bu bilinçle davranmalıdır. İnsanın üçüncü rolü ise yeryüzünü imar etmektir. Allah, Kur'an-ı Kerim'de; "Semûd kavmine de kardeşleri Salih'i peygamber gönderdik. Onlara şöyle dedi: "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin için O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur. O, sizi topraktan yarattı ve sizin yeryüzünde ömür sürüp, orayı imar etmenizi istedi. O halde O'ndan bağışlanma dileyin; sonra O'na tövbe edin. Çünkü Rabbim kullarına çok yakındır; onların istek ve dualarına muhakkak cevap verir"¹⁷⁰ sözleriyle insana yeryüzünü imar etme görevini vermiştir. Yeryüzünü imar etmek, ağaç dikmek, faydalı yapılar yapmak, ıslah etmek gibi faaliyetler demektir. Aynı zamanda yeryüzünü imar etmek, halifelik görevinden de gelmektedir.¹⁷¹ Allah'ın halifesi olmak, Allah'a ibadet etmek, halifelik görevini layıkıyla yerine getirmek ve bu kapsamda yeryüzünü imar etmektir. İmar aynı zamanda düzenlemeyi, ıslah etmeyi, kötü olanı engellemeyi de kapsar. Tüm bu görevler İslam dininin insanlardan istediği görevlerdendir.

4.1.2. Hayvan

İnsana yaratılış bakımından en çok benzeyen canlı hayvandır. İnsanla hayvan arasındaki fark, düşünme, fikir yürütme eylemidir. Kur'an-ı Kerim, hayvanlarla insanlar arasındaki ilişkiye üç şekilde bakar. İlk olarak insanların hayvanlardan istifade etmesi konusunda bakar. Bir kısmını besin olarak, bir kısmını binek olarak ve daha pek çok fayda için Allah'ın hayvanları yarattığından bahseder. Bu sebeple insanın bu nimetlere şükretmesini ister. İnsan hayvan ilişkisinde Kur'an'ın ikinci bakış açısı, hayvanlardan akli bir faydalanmadır. Gerek hayvanların yaratılışındaki mükemmellik gerek davranışlarındaki nizamilik ile daha birçok güzel özelliklerle Allah, hayvanlardan ibret almamızı istemektedir. Bu sebeple insan hayvana yalnızca faydalanacak bir nesne gözüyle bakmaz. Onda var olan güzellikler ile düşünmeye teşvik edilir. İnsanlar ve hayvanlar arasındaki üçüncü ilişki de hayvanların ve insanların Allah'ı zikretmede ortak olmasıdır. Hayvanların da insanlar gibi ümmettir

¹⁷⁰ Kuran, 11/61.

¹⁷¹ Yusuf El-Karadavî, **İslam'da Çevre Bilinci**, Üçüncü baskı, Nida Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 29.

ve Allah' tesbih ederler. Bu ortaklık neticesinde insan ve hayvan ilişkisi, basit ve bireysel yönleriyle gündelik yaşamda aslında toplumlar arası bir niteliğe de sahiptir.¹⁷²

İslam'da hayvanlara karşı iyilikte bulunmayı isteyen pek çok metin vardır. İslam peygamberi Hz. Muhammed, çevremizde yaşayan her canlıya merhamet etmesi konusunda Müslümanları şu sözlerle uarmıştır: “Allah, merhametli olanlara rahmetle muamele eder. Öyleyse, sizler yeryüzündekilere karşı merhametli olun ki, semada bulunanlar da size rahmet etsinler.”¹⁷³ Bu kapsamda hayvanlara da merhametle muamele edilmesini istemiştir. Örneğin “Ey Üsame! Acıkan ciğer sahibi her hayvan hususunda dikkatli ol, kıyamet gününde Allah'a şikâyet edilirsin.”¹⁷⁴ Sözleri ile hayvanların da insanların üzerinde hakları olduğunu belirtmiş hatta kıyamet günü onlara davranışlarından ötürü insanları Allah'a şikâyet edebileceklerini belirtmiştir. “Hayvan sağanlar, tırnaklarını kessinler, sağım sırasında uzun tırnaklarla hayvanların memelerini kanatmasınlar.”¹⁷⁵ Sözleri ile hayvanlara kötü muamelede bulunulmaması güzel davranışlarda bulunulması konusunda sık sık Müslümanları uarmıştır. Hz. Muhammed'in eşi Hz. Aişe'nin bindiği devenin huysuzluk yapması üzerine Hz. Aişe deveye sert davranmış, Hz. Muhammed ise hemen onu “Yumuşak davran” diyerek uarmıştır.¹⁷⁶ Hayvan kesiminde hayvanın acı çekmemesi adına süratle kesilmesini istemiştir.¹⁷⁷ Ayrıca hayvanların güzel beslenmesini istemiş, besili olmaları konusunda uarmıştır.¹⁷⁸ Hz. Muhammed, kuşları sırf eğlence olsun diye öldürenlerden hesap sorulacağını söyleyerek eğlenmek amaçlı avlanmayı yasaklamıştır.¹⁷⁹ Hayvanların yüzünü damgalayanları ve yüzüne vuranları da lanetleyerek hayvanlara kötü davranışlarda bulunmayı İslam peygamberi yasaklamıştır.¹⁸⁰

Hz. Muhammed yaşamış olduğu dönemde hayvanlara karşı yapılan iyi davranışları takdir ederek ödüllendirileceğini söylemiştir. Örneğin, bir rivayette: “Vaktiyle bir adam yolda giderken çok susadı. Bir kuyu buldu ve içine indi; su alıp dışarı çıktı. Bir de ne görsün, bir köpek, dili bir karış dışarıda soluyor ve susuzluktan

¹⁷² Huriye Martı, **Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018, s.128.

¹⁷³ Tirmizî, “Birr”, 16; Ebu Dâvud, “Edeb”, 66.

¹⁷⁴ Nesâî, “Dahâya”, 42.

¹⁷⁵ İbn Mâce, “Sayd”, 12.

¹⁷⁶ Müslim, Birr 79.

¹⁷⁷ Ahmet, 2, 108 : Camiu'l-Ulum ve'l- Hikem.

¹⁷⁸ Ebu Davud, 2458.

¹⁷⁹ Buhari, 5513, Müslim, 1956.

¹⁸⁰ Müslim, 117.

nemli toprağı yalayıp duruyordu. Adam kendi kendine “bu köpek de tıpkı benim gibi pek susamış” deyip hemen kuyuya indi, mestini su ile doldurdu ve mesti ağzına alarak yukarıya çıktı ve köpeğı suladı. Onun bu hareketinden Allah Teâlâ hoşnut oldu ve adamı bağışladı.” Sahâbîler: - Ey Allah’ın Resûlü! Bizim için hayvanlardan dolayı da sevap var mı? Dediler. Resûl-i Ekrem: – “Her canlı sebebiyle sevap vardır” diye emretti.¹⁸¹ Bu olayda köpeğı su veren adamın davranışı takdir edilmiş ve günahları bağışlanarak ödüllendirilmiştir. Yine koyununu kesmeye acıyan bir adam bunu Peygambere iletmiş, Peygamber de Allah’ın da ona acımasını dileyerek hayvanlara karşı bu merhametli tavrından dolayı memnun kalmıştır.

Hayvanlara kötü muamelede bulunulması İslam dininde istenmeyen bir davranıştır. Bu konuda Hz. Muhammed, yaşadığı önemde yaşanan bazı olaylar üzerinden hayvanlara kötü davranışları kınamış ve cezaya tabii tutulacağı hususunda onları uyarmıştır. Nitekim o dönemde yaşayan bir kadın bir kediyi eve hapsedip, aç bırakıp ölmesine sebebiyet verdiği için Allah’ın gazabına uğrayacağı bildirilmiştir.¹⁸² Bir başka olayda Hz. Muhammed, yolculuk esnasında ortamdaki uzaklaşmış, yanındaki arkadaşları bir kaya kuşunun yavrularını bulmuş ve almış, anne kuşun çırpındığını gören peygamber “–Kim bu zavallının yavrusunu alarak ona eziyet etti, çabuk yavrusunu geri verin!”¹⁸³ Diyerek hayvanların yavrularının annelerden koparılmasına üzölmüş ve bunu yasaklamıştır.

Hayvana taşıyamayacağı yük yüklemek haramdır. Hayvanı sağıan kişinin tırnaklarını kesmesi gerekir. Hayvanların kuyruğunu kesmek ya da onlara zil takmak uygun görülmemiştir. Hayvana kötü sözler söylemek ve lanet okumak da yasaklanan davranışlardandır. Ayrıca köpek edinen kimsenin, köpeğı beslemesi de gerekmektedir.¹⁸⁴

¹⁸¹ Buhârî, Müsâkât 9, Mezâlim 23, Edeb 27; Müslim, Selâm 153.

¹⁸² Buhârî, Bed’ü'l-Halk 17, Şîrb 9, Enbiya 50; Müslim, Birr 151.

¹⁸³ Ebû Dâvûd, Cihâd 112/2675, Edeb 163-164.

¹⁸⁴ Karadavî, s. 97.

4.1.3. Bitkiler

İslam dininde bitkilerin canlı olduğu konusunda birçok atıf vardır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "Yeryüzünü sizin için bir döşek yapan, oradan sizin için yollar açan ve gökten bir su indiren O'dur." İşte biz o su ile türlü türlü bitkilerden çiftler çıkardık"¹⁸⁵ ayeti ile bitkilerin de erkek ve dişi olduğu bahsederek onların canlılığı hakkında bilgi vermektedir. Evet, bitkiler canlıdır. İnsanlar bitkilerden besin, ilaç, gölgelenme, yakıt olarak kullanma gibi pek çok fayda sağlarlar. Fakat İslam dininde bitkilere yalnızca fayda veren şeyler olarak bakılmamıştır. Kur'an-ı Kerim'de "...Bitkiler ve ağaçlar secde ederler"¹⁸⁶ ayeti bizlere bitkilerin de ruhunun olduğunu bildiren ayetlerdendir. Öyle ise bitkilere bakış açımızı İslamiyet, ruhu olan, Allah'a secde eden varlıklar olarak düzenler. Hz. Muhammed'in pek çok sözünde bitkilere önem ve değer vardır. İslam peygamberi "Dünya yeşil ve güzeldir" diyerek, dünyanın yeşil olmasını güzel olarak değerlendirmektedir.¹⁸⁷ Yeşilin güzelliği simgelemesi Kur'an-ı Kerim'de de vardır. Nitekim Kur'an'da yapılan cennet tasvirlerinde "altından ırmaklar akan yemyeşil cennet bahçelerinden"¹⁸⁸ bahsedilir. Müslüman'ın amacı bu dünyada Allah'a iyi bir kul olup cenneti kazanmaktır. İnsan huzurunu öbür dünyada cennette bulur. Cennet tasvirlerinin yemyeşil bahçeler olması, yeşilin insana huzur verdiğini belirtir. Yolculuk esnasında yemyeşil vadilerden, ormanlardan, bahçelerden geçerken "sanki cennetten bir köşe" diye hayranlık ifade eden sözlerimiz vardır. Yeşilliğin bu anlamda dinle, huzurla, mükâfatla ilgisi vardır. Öyle ki Hz. Muhammed, kıyamet kopmak üzere de olsa elinde fidan bulunanın, o fidanı dikmesini isteyerek ağaçlandırmaya verdiği önemi belirtmiştir.¹⁸⁹ Yine başka bir söz "Bir kimse ağaç diker de o ağacın meyvesinden bir insan veya Allah'ın mahlûkatından herhangi bir varlık yerse bu, o ağacı diken kimse için sadaka olur."¹⁹⁰ Sözleri ile ağaç dikmenin dinde sadaka hükmünde olduğunu söylemiş ve ağaç dikmeye Müslümanları teşvik etmiştir. Yine "Her kim, zulme ve tecavüze yer vermeden bir dikimde bulunacak olsa, bu diktiği şeyden Allah'ın herhangi bir mahlûku faydalandığı müddetçe bu, kendisi için

¹⁸⁵ Kuran, 20/53.

¹⁸⁶ Kuran, 55/6.

¹⁸⁷ Mecmauz'-zevaid,10/246.

¹⁸⁸ Kuran, 2/25.

¹⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 3/184,191.

¹⁹⁰ Ahmed, VI, 444. Bkz. Müslim, Müsâkât, 7.

kesintisiz devam eden manevi gelir kaynağı olur.”¹⁹¹ Sözlere ile zarar vermeden dikimde bulunmanın kesintisiz bir sevap olacağını belirtmiştir. Arapça 'gerçek olmak, doğruluk' anlamına gelen 'sıdk' kelimesinin çoğulu olan 'sadaka', İslam terminolojisinde 'bir Müslümanın gönüllü olarak veya dinî bir vecibeyi yerine getirmek üzere ihtiyaç sahiplerine yapılan yardım anlamına gelir. “Sadak-i Cariye” kavramı ise öldükten sonra kapanacak olan amel defterine sevapların gelmeye devam edeceği sadaka türüdür. Ağaç dikmek de sadaka-i cariye türlerindedir. Bu sayede İslam dini, sevabının öldükten sonra da devam edeceği ağaç dikme eylemine Müslümanları teşvik etmektedir. “Yedi şey vardır, kişi kabirde bile olsa, onlardan hâsıl olan ücret daima kendisine ulaşır:

1. Öğretilen ilim,
2. Halkın yararlanması için akıtılan su,
3. Açılan kuyu,
4. Dikilmiş olan ağaç,
5. İnşa edilen mescit,
6. Okunmak üzere bağışlanan Kur'an,
7. Vefatından sonra kendisine dua edecek evlat.”¹⁹²

Sözlere ile sadak-i cariye örnekleri verilmiş, bu bağlamda dikilen ağaç da yine sadaka-i cariye olarak kabul edilmiştir.

Ağaçlara verilen bu önem neticesinde ağaçlara zarar vermek, Hz. Muhammed tarafından yasaklanmıştır. Çölde yetişen, yolcuların gölgesinde serinlediği sidre ağacı, çölde pek çok insan ve hayvana fayda sağlamaktadır. Bu ağacın faydasına binaen Hz. Muhammed; “Kim bir sidre ağacını (lüzumsuz yere) keserse, Allah onun başını cehenneme uzatır.”¹⁹³ Sözü ile bu sidre ağaçlarının kesilmesini kesin bir dille yasaklamış ve kesenlerin cezaya tabi tutulacağını bildirmiştir. Yine bitkilerin, ağaçların zarar görmemesini isteyen İslam peygamberi, ağaçtan meyvelerini yemek için ağacı taşıyıp meyvelerini düşüren bir çocuğu “Evladım, ağaçları taşıma, dibine düşenleri al, ye!”¹⁹⁴ Diyerek uyarmıştır. Ayrıca Mekke bölgesinin harem bölge ilan edilmesiyle birlikte Mekke’de yetişen yaş ot koparılamaz, ağaç kesilemezdir. Benzer

¹⁹¹ İbn Hanbel, c.III, s.438.

¹⁹² el- İsbahânî, Hilyetu'l -Evliyâ ve Tabakâtu'l - Asfiyâ, I-X, Dâru'l-Fikr, Kahire 1416/1996, c.II, s.343.

¹⁹³ Ebû Dâvûd, Edeb, 158-159/5239.

¹⁹⁴ et-Tirmizî, 12 Buyu', 54 (c.III, s.584, h.no:1288); İbn Mâce, 12 Ticârât, 67 (c.II, s.771,h.no:2299).

yasaklar Medine ve Taif şehirlerine de uygulanmıştır. Bu uygulama “sit alanı” uygulaması ve ekolojik amaçlar gütmesi hakkında da değerlendirilmiştir.¹⁹⁵

4.2. TEMİZLİK VE ÇEVRE DÜZENİ

Temizlik konusu İslam dininde önemli bir yere sahiptir. Nitekim Hz. Muhammed “Temizlik imanın yarısıdır.”¹⁹⁶ ve “Siz de evlerinizin avlularını ve bulunduğunuz sahayı temiz tutunuz. Evlerinin iç avlularında çöpler biriktiren Yahudilere benzemeyin”¹⁹⁷ sözleriyle konuya olan önemi belirtmiştir.

Hz. Muhammed’in temizlik konusu ile ilgili olan söz ve fiilleri, hadis kitaplarında ayrı bir “Taharet Babı” yani temizlik bölümü ile ayrılmıştır. Örnek olarak Müslim’in “Sahih-i Müslim” kitabındaki Taharet Babı ya da Tirmizi’nin “Sünen-i Tirmizi” kitabındaki Taharet babı örnek verilebilir...

Yollar, ulaşım açısından önemli yerlerdir. Günümüzde yollardaki bozuklukların, aksamaların ulaşımı ne denli etkilediği aşikardır. İslam dininin son peygamberi Hz. Muhammed de yollara önem vermiş ve bu konuda Müslümanlara tavsiye ve uyarılarda bulunmuştur. Nitekim bir sözünde “Kim bir yeri daraltır veya bir yolu keser (veya bir mümine eza verirse) onun cihadı yoktur.”¹⁹⁸ sözleriyle Müslümanları uyarmıştır. Yolların temizliği ile ilgili olarak “Lanet edilen iki şeyden sakınınız!” diye seslenen Hz. Peygamber’e Sahabe, “Lanetli bu iki şey de nedir?” diye sordular. Hz. Peygamber şöyle cevap verdi: “İnsanların kullandıkları yolu ve gölgelendikleri yeri abdest bozmak (tuvalet veya helâ) için kullanmaktır”¹⁹⁹ ifadeleri ile yolları pisletmeyi lanetli şey olarak tanımlamıştır.

4.2.1. Su

Su cansız varlıklar kategorisinde değerlendirilen doğal bir kaynaktır. Öyle ki su olmadan bir yaşam düşünülemez. Dünyamız ve vücudumuzun dörtte üçe su ile

¹⁹⁵ Martı, s. 127.

¹⁹⁶ Müslim, Tahâret, 1.

¹⁹⁷ el-Bezzâr, el-Musned , tahk.:Mahfuzu’r-Rahman Zeynullah, I-IX, Müessesetu ‘Ulumi’l-Kur’an, Beyrut 1409, c.III, s.320; et-Tirmizî, 41 Edep, 41 (c.V, s.111-112, h.no:2799).

¹⁹⁸ Ebû Dâvûd, Cihâd, 88/2629; Ahmed, III, 441.

¹⁹⁹ Müslim, Tahâret, 68; Ebu Davud, Tahâret, 14.

doludur. Ne dünyamız ne de vücudumuz su olmadan varlığını devam ettiremez. Öyle ki Kur'an-ı Kerim'de her canlının sudan yaratıldığından bahsederek, yaratılış anımızda bile suyun olduğunu söyler.²⁰⁰ Her şeyi yaratan Allah, suyu da yaratmıştır. Gökten suyu indiren Allah'tır... Allah, suyun tatlı ve temiz olmasından bahsetmiş ve bunu insanların düşünmesini, bu büyük nimete karşı şükretmesini istemiştir. İslam dininde birçok ibadetten önce abdest alınması gerekmektedir. Abdest su ile vücudun belli bölgelerini yıkamak, mesh etmektir. İbadetler manevi alana yöneliktir. İbadetten önce abdest alınması da maddi kirliliği temizlemenin yanı sıra manevi bir temizliği ifade eder. Allah'ın manevi temizlik için suyu kullanmak istemesinde suyun manevi bir boyutunun da olduğu düşünülür.

4.2.2. Toprak

Toprak, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dini için kutsal bir kavramdır. Nitekim bu üç dinde de insanın yaratılışı topraktanır. Kur'an-ı Kerim'de de ilk insan Hz. Âdem'in topraktan yaratıldığından bahsedilmektedir.²⁰¹ İnsanın yaratılışı topraktan olduğu gibi yine toprağa döneceğini de bildirir. İnsanlar topraktan yararlanır. Çeşitli bitkiler, yiyecekler topraktan çıkar. Dünyamızın dörtte biri kara parçasıdır ve insanoğlunun yaşam alanı da karadır. Bu kapsamda insanlar toprağa bağımlıdır. Ölen Müslümanlar toprağa gömülürler. İslam dininde ibadet yapmadan önce su ile abdest alınması emredilmiştir. Eğer bir bölgede yakınlarda su bulunmaz ise temiz toprakla teyemmüm edilir. Teyemmüm ellerin toprağa vurularak yüz ve kolların sıvazlanmasıdır. Abdest maddi temizlikten ziyade manevi temizliktir. Suyun olmadığı yerde toprak ile teyemmüm edilmesi, toprağın manevi boyutunu nitelendirir. Ayrıca Hz. Muhammed bir sözünde "Yeryüzünün tamamı bizim için mescit kılındı"²⁰² sözü ile de toprak üzerinin de mabet olabileceğini söylemiştir. Tüm bunlar neticesinde İslam dininde toprağın yeri özeldir.

²⁰⁰ Kuran, 76/2.

²⁰¹ Kuran, 3/59.

²⁰² Nesâî, Mesâcid, 42.

4.3. İSLAM HUKUKUNDA ÇEVRE

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye veya kısaca Mecelle, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yarım yüzyılında şer'i mahkemelerde hukuki dayanak olarak kullanılan İslami özel hukuk kuralları kodeksidir. Geniş bir coğrafyaya yayılmış hâkimiyeti ile İslam dini esaslarına göre yönetilen Osmanlı Devleti'nin, çevreyle ilgili hukuki kurallarından oluşan Mecellenin bazı maddelerini incelemek, konumuz açısından faydalı olacaktır.

“İslam'da Zarar Vermek de Zarara Zararla Karşılı Vermek de Yoktur.” Mecellenin 19. Maddesinde yer alan bir kaidedir. Bu geniş anlamli kaideyi yaşamın her alanına uyarlayabiliriz. Bu kaideye göre çevremize zarar vermemeliyiz ve aynı zamanda bir zararı kaldırmak için başka bir zarara başvurmamalıyız. Örneğin hayvanları incitmek zarardır. Bir kişi yetiştirdiğimiz bir havyana zarar verdiyse bizim de o kişinin hayvanını incitmemiz zarara zararlarla karşılık vermektir. İslam dini her ikisini de yasaklamıştır. Bu kaidenin örneklerini çoğaltabiliriz. Yine Mecellenin 25. Maddesi olan “Zarar Misliyle Ortadan Kaldırılmaz” kaidesi de bu bağlamda bir ilkedir.

“Zarar Mümkün Oranda Baştan Engellenir.” Mecellenin 31. Maddesindeki bu kaide, olacak zararın baştan engellenmesi ile alakadardır. Nitekim bir suyun kenarına o suyu, atığı ile kirletecek bir fabrika kurulacaksa ve bu zaruriyet değilse asıl olan o bölgeye o fabrikayı baştan kurmamaktır. Bu, kurulup da daha sonra suyu temizleme çabalarından daha iyidir. Çünkü zarara uğrayan bir şeyi düzeltmektense o zararı hiç vermemek mantıklı olan yoldur.

“Zarar Ortadan Kaldırılır/Kaldırılması Gerekir.” Mecellenin 20. Maddesindeki bu kaide, zararın ortadan kaldırılmasını ister. Örneğin trafikte gereksiz yere keyfi amaçlarla kornaya basmak gürültü kirliliğidir. Özellikle trafiğin yoğun olduğu yerlerde bu sesler ciddi rahatsız oluşturmaktadır. Gereksiz yere korna çalanlara yönelik caydırıcı cezalar içeren düzenlemelerle bu zarar ortadan belli bir oranda kalkabilir.

4.3.1. İslam Hukukunda ‘İhyau'l-Mevat’

İslam dininde topraklar üç sınıfa ayrılır. Bunlar, gelişmiş, gelişmemiş ve koruyucu bölge topraklarıdır. Gelişmemiş topraklara mevat araziler denir. Mevat araziler üzerinde tarımın yapılmadığı, yerleşim yerlerinden çok uzakta, çorak

arazilerdir. Terim olarak ihyau'ul-mevat, gelişmemiş arazinin canlandırılması, iyileştirilmesi, ihya edilmesi demektir. Hz. Muhammed “Kim ölü bir araziye ihya ederse o arazi onundur” şeklindeki sözleri ile gelişmemiş araziler üzerinde böyle bir uygulama getirmiştir.²⁰³ Uygulamanın belirli şartları vardır. İhya edilecek arazi şehrin yakınında ve ihtiyaç duyulacağı zaman kullanabilecek mesafede yakın olmamalıdır. İleri de yerleşim ya da kullanım olarak kullanılabilme ihtimali olan yerler ihya arazisi olarak kullanılamaz. Verimli topraklar, su kaynaklarına yakın topraklar da ihya arazisi olamaz. İhya edilecek toprak yerleşim yerinden çokça uzakta, kurak ve verimsiz olmalıdır. Ölü araziye canlandırmak, ağaçlandırmak, tarım alanı yapmakla ihya edilebilir. Bunun pek çok faydası vardır. Kurak topraklar canlanır. İhya eden kişi mülk sahibi olur. İhya edilmek istenen toprağa uzun bir emek süreci gerekir. Sulanması, taşlarının temizlenmesi, bakımının yapılması gerekir. Yarım bırakılan ihya arazisi ona verilen süreyi de aşarsa o toprak onun elinden alınır. Devlet gerekli gördüğü takdirde ihya arazisine el koyabilir. Bir yerin ihya edilmesi için devletten izin alınması gereklidir. Toprak bina, yapı, ev yapmakla da ihya edilebilir. Bu sayede tarım topraklarına ev yapılması önlenmiş olur ve kurak arazi canlanmış olur. Mevat araziye fabrika da kurulabilir. Mevat arazinin uzaklığı sebebiyle fabrika şehirlere, insanlara ve tarım arazilerine zarar vermez.²⁰⁴

4.3.2. İslam’da Bir Çevre Kuruluşu Olarak ‘Hisbe Teşkilatı’

İslam dininde çevre adına kurulan kuruluşların başında hisbe teşkilatı gelir. Hisbe teşkilatı Hz. Muhammed döneminde kurulmuş, onun vefatından sonra dört halife döneminde, özellikle Hz. Ömer döneminde artmış, Abbasi devleti zamanında da genişleyerek devam etmiş bir uygulamadır. Hisbe teşkilatı dönemin hukuksal düzenini sağlayan kadıya bağlı olarak çalışan, kamu düzenini korumakla görevli bir teşkilattır. Günümüzde karşılığı zabıta müdürlüğü olarak tanımlanabilir. Hisbe teşkilatında görevli memura “muhtesip” denir. İslam dininde hisbe teşkilatı çevre adına önemli bir teşkilattır. Muhtesibin çeşitli görevleri vardır. Bu görevler günlük hayattaki ihtiyaca binaen gelişmiş, denetleme görevleridir. Örneğin hisbe teşkilatı fırınları ve fırıncıları

²⁰³ Yasin Dutton, **İslam ve Ekoloji**, çev. Murat Çiftkaya, İGDAŞ, 1997, s. 65.

²⁰⁴ Karadavî, s. 74.

denetler. Fırınlarn dumanlarının çevreye zarar vermeyecek şekilde düzenlenmesini, fırının içinin, hamur yoğrulmuş kabın, taşınmada kullanılan teknenin vb. her türlü malzemenin temiz olmasını ve fırıncının temizlik kurallarına uymasını denetlerdi. Aynı kapsamda hisbe teşkilatı, sakatatçı, balıkçı, yağ satıcıları ve aşçıları da her türlü hijyen ve temizlik kurallarına karşı denetlerdi. Yine hisbe teşkilatı, hamamların hijyeni, atık suların denetimi, hamam görevlilerinin temizliği gibi konularda da hamamları düzenli olarak denetlerdi.²⁰⁵ Kamu sağlığı için muhtesip devamlı çalışırdı. Sokakların, pazarların, yemek yenen yerlerin temizliği hakkında denetim görevi yapardı. Muhtesip aynı zamanda hayvan kesim mezbahalarının sağlık ve dini kurallarının da uygulanmasını sağlardı.²⁰⁶

Din ve çevre ilişkisini İslam dini üzerinden incelediğimiz bu bölümde, İslam dininin genel özelliklerinden bahsedilmiş, çevre ile ilgili dini metinler incelenmiştir. Çevre ile ilgili dini metinler İslam dininde oldukça fazladır. İslam'ın çevreye karşı tutumu, insana verilen halifelik görevi kapsamında sorumluluk bilinci içindedir. İslami fetih hareketlerinde, fethedilen bölgeler sömürülmemiş ve tahrip edilmemiştir. Müslümanlar fethettikleri bölgeleri Müslümanlaştırma ve imar etme girişiminde bulunmuşlardır. Çevreci kuruluşlar ve faaliyetlerde etkin olan İslam dini, son dönemlerde ise Batının gerisinde kalmıştır. Geçmişte daha etkin olan Müslüman Devletlerin günümüzde ise bu etkinliği azalmıştır.

²⁰⁵ Karadavî, s. 74.

²⁰⁶ Osman Llewellyn, **İslam ve Ekoloji**, çev. Murat Çiftkaya, İGDAŞ, 1997, s. 114.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Çalışmamızda incelediğimiz kaynaklar vasıtasıyla ulaştığımız netice ve değerlendirmeleri ifade edecek olursak bugün çevre sorunları olarak ortaya çıkan sorunların aslında insanın sorunları olduğunu görmekteyiz. İnsanlar yeryüzündeki ilk günlerinden buyana çevreyle alveriş halinde idi ve hayatta kalabilmek için çevreden faydalanmışlardır. Ancak hiçbir dönemde bu alışveriş modern zamanlardaki gibi tabii seyrinden çıkmamış ve tüm canlıların varlığını tehdit eden bir hal almamıştır. Özellikle sanayileşme dönemi ve sonrasında küresel ısınma, iklim değişiklikleri, zehirli ve nükleer atıklar, çölleşme, su problemi, gıda kirliliği ve hijyeni, ekim arazilerinin azalması, yanlış şehirleşme gibi birçok sorunlar beraberinde doğrudan insan ve çevre ilişkisini gündeme getirmekle birlikte çevrebiliminin de bir sosyal disiplin haline gelmesinin önemini ortaya koymuştur.

Bilim ve teknolojinin çözemediği bu sorunlar gün geçtikçe de devam etmektedir. Hal böyle olunca bu süreç, insanlığı, yeni bir ahlak felsefesini geliştirmeye yöneltmiştir. Çevre sorunlarının nedenleri olarak insanların sahip oldukları görüş ve değer yargılarından kaynaklanan felsefi inançlarının olduğu saptanmıştır. Tezimizde ortaya koyama çalıştığımız temel problem aslında çevre sorunlarının önlenmesinde, insanlığın başından beri var olan ama çevreci yönü henüz değerlendirilemeyen dini kaynaklara dikkatleri çekmekle birlikte dini kaynakların insanın çevre bilincini geliştirmesindeki katkılarının önemini din felsefesi bağlamında temellendirmek olmuştur. Bu bağlamda dinler, çevre sorunlarına insanların neden olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü insan ne kadar dinden uzaklaştığı oranda o bireyin yaşadığı toplumda da çevre ile olan ilişkilerin zayıfladığı görülmektedir.

Bir din felsefesi problemi olarak din ve çevre ilişkisini ele aldığımızda dinler, ahlaki açıdan insanları yönlendiren, zihinlerini ve kişiliklerini biçimlendiren, insanların tabiata zarar vermesini engelleyen önemli bir faktördür. Semavi dinler çevreyi ıslah etme konusunda insanlara orta yolu tavsiye etmişlerdir. Buda insanların yeryüzünün halifesi olarak yaratıldığı ve diğer varlıklara karşı sorumluluk taşıdığındandır.

Çalışmamıza konu olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dininde tek tanrılı bir inanç sistemi mevcut olmakla birlikte Tanrı, evreni yaratan ve düzen verendir. Semavi

dinlerde insan merkezci bir yaklaşım mevcuttur ve yaratılış hiyerarşisinde insan en üst mertebededir. Bu üstünlüğün yorumlanması ve uygulamada kendini göstermesi ise değişkenlik göstermiştir.

Yahudi din adamları insanın üstünlüğünü, üstün alta sorumluluğu olarak teoride yorumlamışlardır. Fakat uygulamada yalnızca İsrail topraklarını benimsemişlerdir. Yahudiler, İsrail devletinin kurulması ile Müslüman devletlerle savaş içine girmiştir. Filistin ve civarındaki belirli bir bölgenin kendilerine Tanrı tarafından vaat edildiği fikri neticesinde bölgede yaşayan Filistinli Müslümanları göndermek istemişlerdir. Yıllardır süren bu çatışmalar neticesinde de hem insanlık hem de doğa zarar görmüştür. Bu sebeple Yahudilerin genel anlamda çevreci faaliyetleri İsrail toprakları ile sınırlıdır.

Hristiyanlar ise insanın varlıklar âleminde üstün olmasını zamana göre yorumlamışlardır. Örneğin Haçlı Seferlerinde dini gayelerle gittikleri yerlere zarar vermektan çekinmemiş, ya da sömürgeci devletlerin sömürge alanlarını tahrip etmelerinde bir sakınca görmemiştir. Batı dünyası sanayi devrimi, silahlanma, atom bombası, nükleer silahlar, küresel ısınma, ozan tabakasının delinmesi, iklim değişikliği gibi pek çok olumsuz olayda bilfiil etkisi varken, modern zamanın ekolojik krizinin derinleşmesiyle Hristiyan dünyası tavrını krizi çözmeye yönelik olarak değiştirmiştir. Newton fiziğinin gerilemesi ve Kuantum fiziğinin yükselişi ile katı determinist ve materyalist yaklaşımlar yerini olasılıkların olduğu ve çoklu kompleks yapıları barındıran postmodernist yaklaşıma bırakmıştır. Modern zamanlarda Hristiyan dünyası çevre sorunlarına karşı çözümcül bir bakış açısı sunmaktadır.

İslam dünyasında, insanın ontolojik üstünlüğü ve bunun yorumu zamana ve mekâna göre değişmemiştir. Evrensel anlamda Tanrı'nın yarattığına değer verme, bu değer gerektirdiği uygulamaları yapmak, İslam dünyasında hep var olagelmiştir. Özellikle batının karanlık doğunun ise altın çağı olan orta çağda, çevreci uygulamalara İslam Dünyasında daha çok rastlanılmaktaydı. Fakat 18. yüzyıldan itibaren İslam Dünyası, belirgin bir şekilde, Batı Hristiyan Devletlerinin gerisinde kalmıştır. Bu gerileme birçok alanda olurken çevre etiği de bunlardan biridir. Son dönemlerde Hristiyan ülkeler çevre konusunda hassasiyet sahibi iken Müslüman Devletlerde bu hassasiyet çok daha azdır. Fakat gerek önceden gerek şuan yapılan çevre tahribatından

ve etkilerinden kurtulmanın gerekliliđi günümüzde kendini her geçen gün daha da hissettirmektedir.

Modern zamanların bunalımından kaçmak, ekoloji krizini çözmek, çevre etiğini benimsemek, ahlaki değer yargılarını ön plana çıkarmak, son dönemlerde üzerinde durulan bir konudur. Çevreci kuruluşlar, dinin hem etki alanının genişliği hem de ahlaki kurallarının olmasından dolayı dinlerle iş birliği içine girmek istemektedirler. Çünkü din, inanan insanın neredeyse tüm hayatında etkilidir. Yediđi yemekten giydiği kıyafete kadar inanan insan dinin etkisindedir. Din yalnızca insanın dıştan görülen yaşantısından ibaret değildir. Aksine din, insanın düşünce şeklinde daha çok etkilidir.

Araştırmamıza konu edindiğimiz din ve çevre ilişkisi kapsamında çıkardığımız sonuçlara göre;

Din, dünyanın her zamanında ve her mekânında vardır, var olmaya devam etmektedir. Din, mensubu olan insanların yaşam şeklinden düşüncesine kadar etkilemektedir.

Çevre, kendimiz dışındaki her şeydir. Çevremiz tahrip olmuştur ve hızla tahrip olmaya devam etmektedir. Hem kendimiz hem bir değer olarak çevremiz hem de gelecek nesillerimiz adına bu gidişat kötüdür. Bu kötü gidişatın acı sonuçlarını şu an yaşamaktayız ve ileride de yaşamamızın ihtimali büyüktür. Bu yüzden bu kötü duruma engel olmak zorundayız kendimiz, geleceğimiz ve çevremiz için.

Din, insanı her anlamda etkiliyorsa çevre sorunlarının çözümünde de dinin öğütlerine kulak vermemiz gerekir. Bunu yaparken dinin çevre konusundaki tutumuna bakmalıyız. Geçmişteki tutumu ile şüandaki tutumuna bakmalıyız. İyi olanı bulmalıyız çünkü tarih boyunca dinlerin iyi veya kötü dönemleri olmuştur. Altında yatan sebebi bulmalı ve bunun dinin özünden mi başka etkenlerden mi olduğuna bakmalıyız.

Din adamları da çevre konusunda daha çok çalışmalı, din ve çevrenin bağlantısı, dinin çevre hakkındaki öğütleri, emir ve yasakları hakkında insanları bilinçlendirmeye gayret etmelidir. Bu kapsamda dinler birbiriyle iletişim halinde olmalı, birlikte çevre yararına hareket etmeli, çevre bilinci oluşturmali ve bunu yapmaya kendi içlerindeki değerlerden yola çıkmalıdır.

KAYNAKÇA

Adivar, Adnan. **Bilim ve Din**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

Akgün, Tuncay. **Din Felsefesi**, Ed. Osman BİLEN-Haydar DÖLEK, 1.Basım, 2023.

Akramova, Dilaram. **Çevre, Ahlak ve Din Eğitimi**, Çevre Ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri Gaziantep, 2014. s.593.

Arran Gare, “**Environmental Ethics And Process Philosophy**”, Trumpeter 8: 1 Winter 1991, 35-38.

Aydın, Mehmet. **Din Felsefesi**, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 2019.

Bayam, Gören, “Tanrı Tasavvurları” Emine. **Din Felsefesi**, Ed. Osman BİLEN ve Haydar DÖLEK, Birinci basım, 2023. ss. 53-67.

Canlı, Muhlise. **Kutsal Metinler Bağlamında Çevre ve Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas Ağustos, 2017.

Cevizci, Ahmet. **Felsefe Ansiklopedisi**, Ebabel Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Cevizci, Ahmet. **Felsefe Tarihi**, Say Yayınları, 12. Basım, 2017.

Cevizci, Ahmet. **Uygulamalı Etik**, Say Yayınları, İstanbul, 2013.

Çetin, Yalçın. “Din ve Ahlak İlişkisi” **Din Felsefesi**, Editörler Osman Bilen, Haydar Dölek, Lisans Yayıncılık, İstanbul 2023. ss. 333-349.

Çiftçi, Adil. **Din Sosyolojisine Giriş ya da Meleklerle Ağıt**, Ankara Okulu Yayınları, Birinci Basım, 2017.

Daly Herman Edward and John Boswell Cobb, **For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and the a Sustainable Future**, Boston: Beacon Press, 1994.

Dutton, Yasin. "İslam'da Tabii Kaynaklar" **İslam ve Ekoloji**, çev. Murat Çiftkaya, İGDAŞ, İzmir, 1997. ss. 64-82.

El-Karadavî, Yusuf. **İslam'da Çevre Bilinci**, Nida Yayıncılık, İstanbul, 2019.

Eyuboğlu, İsmet. **Bütün Yönleriyle Tasavvuf ve Tarikatlar**, Derin Yayınları, İstanbul, 2012.

Güngör, Harun. **Maniheizm**, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Ocak 1988. Ss. 145-166.

Hadis Veri Tabanı, <https://www.hadisveritabani.info>. (Erişim 18.12.2023)

Hooper, Peter ve Martin Palmer. "Aziz Fransis ve Ekoloji" **Hristiyanlık ve Ekoloji**, çev. Mehveş Kayani, İGDAŞ, İstanbul, 1997. ss. 107-118.

İbn Haldun. **Mukaddime**, Birinci cilt. Yeni Şafak, Ankara, 2024.

Kahveci, Kutsi. **Orta Çağ'da Tanrısal Bir Yaratım Olarak Doğa Üzerine Felsefi Değerlendirme**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2023. ss. 8-13.

Karaman, Hayrettin, Mustafa Çağrıci, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş, **Kur'an Yolu Meali**, Tashih. Mehmet Ali SOY, 8. Baskı, Ankara, 2020.

Karataş, İbrahim Ethem. **Max Müller'e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri**, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 2. ss. 54-82.

Kaya, Seyfettin. **Üçüncü Haçlı Seferi Sırasında Frederick I. Barbarossa'nın Konya'yı İşgali ve Yağmalaması (17-23 Mayıs 1190)**, Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Cilt: 3 Sayı: 1, Haziran, 2020. ss. 152-168.

Kayıklık, Hasan. **Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine**, Karahan Kitabevi, Adana, 2017.

Keleş, Ruşen, ve Can Hamamcı. **Çevre Bilim**, İmge Yayınevi, Ankara, 2002.

Keleş, Ruşen. **İnsan Çevre Toplum**, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.

Kitab-ı Mukaddes, <https://www.kitabimukaddes.com>. (01.02.2024).

Küçük, Abdurrahman, Günay Tümer, M. Alparslan Küçük. **Dinler Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017.

Küçükkalay, Mesut. **Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi**, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sayı: 2, 1997. ss.51-65.

Kurt, Ali Osman. "Yahudilik'te Koşer Ve Koşer Ekonomisi", **C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**. 2010, Cilt: XIV, Sayı: 2 ss. 103-149.

Martı, Huriye. **Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018.

Müminoğlu. **Kasım Süreç Felsefesinde Ahlak**, Çizgi Kitabevi, Konya 2018.

Ocak, Hasan ve Dilber Çelikten, **Dinlerde Çevre Tasavvuru ve Çevre Sorunlarının Önlenmesinde Dinlerin Rolü**, Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi Sayı 9, Haz 2021. ss. 51-86.

Özel, Mehmet. **Çağımız Çevre Sorunlarının Düşünsel Temelleri Üzerine Bir Yaklaşım**, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 9/1, 2007. ss. 207-226.

Öztürk, Murat. **İslamiyet'ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini**, History Studies A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK Cilt 5/2 2013. ss. 327-346.

Page, Ruth. "İncil ve Tabii Dünya" **Hristiyanlık ve Ekoloji**, çev. Mehveş Kayani, İGDAŞ, İstanbul, 1997. ss. 36-54.

Palmer, Martin. "Protestan Geleneği". **Hristiyanlık ve Ekoloji**, çev. Mehveş Kayani, İGDAŞ, İstanbul, 1997. ss. 119-132.

Pick, Philip L. "Tu Bi Shevat". **Yahudilik ve Ekoloji**, çev. Mehveş Kayani, İGDAŞ, İstanbul, 1997. ss. 98-101.

Riskin, Shlomo. "Toprağın Şabatı". **Yahudilik ve Ekoloji**, çev. Mehveş Kayani, İGDAŞ, İstanbul, 1997. ss. 102-105.

Rose, Aubrey. "Yahudi İnancına Giriş". **Yahudilik ve Ekoloji**, çev. Mehmet Demirhan, İGDAŞ, İstanbul, 1997. ss. 31-42.

Rudolph, Kurt. Çev.: Mustafa Bıyık, **Maniheizm**, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002. ss.378-393

Solomon, Norman. "Yahudilik ve Çevre" **Yahudilik ve Ekoloji**, çev. Mehmet Demirhan, İGDAŞ, İstanbul, 1997. ss. 43-82.

Turgut, İhsan. **Felsefenin Temel Sorunları**, Bilgehan Matbaası, İzmir, 1991

Türk Dil Kurumu. **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998.

Ülgen, Pınar. **Ortaçağ Avrupasının “Mükemmel Öğretmen” Lakaplı Bilim Adamı: Roger Bacon**, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 13/2: 229-238, 2018. ss. 229-238.

Whitehead, A. N, **Process and Reality**, Edited by David Ray Griffin, The Free Press, New York, 1967.

Yıldırım, Taşçı, Emine. **İbn Sinâ'nın İnâyet Anlayışının Ontolojik ve Epistemolojik Boyutu**, Yalova, 2018. ss. 158-181.

